

Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseihez

SZALAI SÁNDOR

I. A marxista szociológiai szakkutatás szakmai módszertana és a klasszikus örökség

Induljunk ki a következő, minden marxista számára vitathatatlan, s ezért itt semmi különösebb indokolásra nem szoruló tételből:

A társadalmi jelenségek bármely csoportjának bármilyen szemszögből végzett marxista társadalomtudományi vizsgálatához az *általános elméleti és módszertani alapot* a történelmi materializmus nyújtja.

Ez így igaz akár a politikai, akár a gazdasági, a jogi, az irodalmi vagy a művészeti élet jelenségeiről van szó, s ez így igaz akkor is, ha egy és ugyanazon társadalmi jelenségcsoportot, mondjuk a szövetkezeti gazdálkodásnak a falu életére gyakorolt átalakító hatását vizsgáljuk különféle szaktudományok, például a demográfia, a településszociológia vagy a néprajz szemszögeiből.

Ami mármost a marxista társadalmi tudományok körébe tartozó egyes szaktudományokat e közös elméleti és módszertani alapjuk ellenére *szakmailag elkülöníti* egymástól és *viszonylag önálló* kutatási ágakká teszi, az két szorosan összefüggő, de nem mindig egyenlő mértékben érvényesülő tényező. Az egyik az, hogy e szaktudományok bizonyos többé-kevésbé jól körülhatárolható jelenségek kategóriák vizsgálatára *specializálódnak*, a másik pedig az, hogy az általuk vizsgált jelenségek kategóriák természetének megfelelő sajátos *szakmai* elméleti és módszertani bázist is kialakítanak munkájukhoz. A marxista jogtudomány például a társadalmi jelenségeknek egy különös csoportját — mondjuk röviden: a jogviszonyokat és a jogi normákat — vizsgálja, ezek vizsgálatára specializálódott, s e specializálódás tényén természetesen az sem változtat, hogy a jogviszonyokat és a jogi normákat, a történelmi materializmus alapvető tanításainak megfelelően, nem elvontan, hanem a társadalom életének és történeti fejlődésének konkrét totalitására vonatkoztatva, tehát az alap és a felépítmény *átfogó* összefüggései keretében teszi vizsgálat tárgyává. Az sem vitás továbbá, hogy a marxista jogtudománynak bizonyos sajátos szakmai fogalomrendszere és vizsgálati módszertana van, amely nem egyszerűen a történelmi materializmus általános tanainak „derivátuma”, nem vezethető le belőlük tisztán logikai következtetések útján, hanem egészen más úton, a szaktudományos megismerés dialektikájának konkrét megvalósulásával jött létre és fejlődik ma is tovább. Ezt úgy értjük, hogy a marxista jogtudomány és minden más marxista társadalmi tudományszak esetében is, a konkrét szakmai kutatómunka eredményeiből levont, eleinte igen bizonytalan, feltévésszerű, kísérleti jellegű és egyáltalán nem magas fokú általánosításoknak a

* E két részből álló tanulmányt adalékként közöljük a marxista szociológia módszertana körül folyó vitához. Második része (II. A szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás módszertani problémái a marxista szociológiai szakkutatásban) folyóiratunk következő számában kerül közlésre. — A szerkesztőség.

történelmi materializmus alaptételeivel való szembesítése, e szembesítés eredményeinek a kutatói gyakorlatba való visszavetítése és új tényállásokon való kipróbálása, majd újabb hipotetikus általánosítása és újabb ideológiai szintű szembesítése az, ami sokszorosan ismétlődő dialektikus „spirálmozgással” a marxista társadalomtudományi kutatási ág sajátos *szakmai fogalomrendszerének* (közepes általánosságú elméleti bázisának), valamint *szakmai módszertanának* megszilárdulására vezet. A továbbiakban azután a szaktudományi elmélet és módszertan vívmányainak magas fokú, lényegileg már filozófiai általánosítása a maga részéről hozzájárul a történelmi materializmus egyetemes társadalomtudományi doktrínájának gazdagításához és továbbfejlesztéséhez.

A történelmi materializmus alapvető elméleti és módszertani doktrínája és az egyes marxista társadalmi tudománysszakok sajátos szakmai fogalomrendszere, ill. módszertana között ily módon ugyan a legszorosabb összefüggés áll fenn, de ez nem jelenti azt, hogy figyelmen kívül hagyhatnók az általánosnak és a különösnek azt az ezer más összefüggésből is jól ismert dialektikáját, amely a történelmi materializmus és a marxista társadalmi szaktudományok viszonyában megnyilvánul. Például a marxista szociológiai szakkutatás sajátos szakmai módszertanának kérdéseit nem intézhetjük el egyszerűen arra való hivatkozással, hogy a társadalmi jelenségek kutatásának általános elméleti és módszertani alapjai adva vannak a történelmi materializmusban. Mert ez ugyan igaz, de a történelmi materializmus tanainak legmélyrehatóbb ismerete sem képesít önmagában véve senkit arra, hogy konkrét szociológiai (vagy épp-úgy jogtudományi, nyelvészeti, régészeti stb.) kutatásokat végezzen. *Minden* marxista módon űzött társadalomtudományi szakkutatásra áll az, amit a marxista jogtudomány bizonyos módszertani kérdéseivel kapcsolatban Szabó Imre nemrégiben igen világosan megfogalmazott: „Helytelen, ha a marxista állam- és jogelméletnek csak egyik vagy másik oldalát ismerjük el — ha azt leszorítjuk a pozitív szocialista jog elméletévé, vagy kizárólag a társadalmi jelenségekre *általában* érvényes törvényszerűségeket igyekszünk az állam és a jog példájával illusztrálni . . . Az utóbbi veszélye az, hogy az államnak és a jognak csak *általában*, minden társadalmi jelenséggel *közös* sajátosságáig juthat el és bizonyos értelemben *semmítmondóvá* válhatnak.” Ezért semmiképpen sem szabad megengedni, hogy feledésbe merüljön vagy akár háttérbe szoruljon a marxista állam- és jogelméleti kutatásnak „a társadalmi jelenségeket *általában* tanulmányozó társadalomtudományhoz képest *különös* oldala”.¹

¹ Szabó Imre: Hans Kelsen és a marxista jogelmélet. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1957. 1. sz. 28—29. o. — Éppen a fentebb kifejtett és Szabó megállapításával alátámasztott megfontolásokból kifolyólag helytelennek vagy legalábbis igen igen félreérthetőnek kell tartanunk olyasfajta megfogalmazásokat, mint amilyenekkel más jeles marxista jogászaink alkalmadtán szakmai módszertanuknak a marxizmus általános módszertani elveihez való viszonyát meghatározzák. Például: „A marxista jogtudomány módszere azonos a dialektikus materializmus általános módszerével” vagy „A büntetőjog tudománya *nem használhat más fogalmakat*, mint amelyekkel a marxista ismeretelmélet él.” (Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1961. 4. sz. 499. és 488. o.) Ezek erős túlzások! Ha az általános (filozófiai) és a különös (szaktudományos) fogalomalkotás ill. módszertan viszonya ennyire szimpla volna, azaz terjedelmi azonoságon alapulna, akkor a marxista jogtudomány különböző ágainak módszertani problémájáról az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítőjében immár évek óta folyó igen érdekes vitának — amelyet egyébként Szabó Imre valóban útmutató tanulmánya indított meg — nem ott, hanem a Magyar Filozófiai Szemle hasábjain volna a helye. Viszont akkor e folyóiratnak a dialektikus materializmus általános módszertanában és a marxista

A szaktudományok viszonylagos önállósága és sajátos szakmai fogalomrendszerük ill. módszertanuk jelentősége nem vonható kétségbe olyan jól ismert marxi—engelsi megállapításokra való hivatkozással, mint például az, hogy: „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát. A történelem két oldalról szemlélhető; felosztható a természet történetére és az emberiség történetére. De a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást.”² Mint Fogarasi Béla igen helyesen rámutatott, ez nem értelmezhető úgy, mintha Marx és Engels tagadni kívánták volna *különböző* szaktudományok, például éppen az egymástól oly sok tekintetben eltérő természettudományok és társadalmi tudományok speciális diszciplínákként való szétválasztásának ill. szétválásának jogosultságát, hiszen más vonatkozásban számtalanszor kifejtették az egyes tudománycsoportok és tudományok megkülönböztető jegyeit.³ S ha Engels egy helyen azt mondja, hogy „minden tudomány történelmi, amely nem természettudomány”,⁴ akkor a társadalmi tudományok történetiségének ez a kiemelése nem áll ellentétben azzal, hogy a természet és a társadalom *magasabb* egységében — az anyag egyetemes fejlődésének szintjén — már valóban csak „egyetlen tudományt” ismerünk: a mozgás, a fejlődés, a történelem tudományát. Nyilvánvalóan neveltséges vulgarizálás volna ebből azt a következtetést levonni, hogy tehát a jogtudomány, a kémia, a politikai gazdaságtan, a fizika, a belgyógyászat stb. „egy” tudomány, ti. „történelem”.

Ami éppenséggel a társadalmi tudányszakokat illeti, különös oldaluk figyelmen kívül hagyása csak olyan teljesen általános „törvények” felállítására vezethetne, mint amilyenekkel a korai pozitivizmus kísérletezett Comte „három stádium”-törvényének vagy Spencer „differenciálódás és integrálódás” törvényének alakjában. Joggal mutatott rá Szigeti József arra, hogy a pozitivizmusnak csak elvontan általános társadalmi törvény-formulákat és ezektől áthidalhatatlan szakadékkal elválasztott társadalmi tényeket ismerő ideológiájával, valamint a szellemtörténetnek a pozitivizmust bíráló, viszont mindenmű társadalmi törvény létezését tagadó állásfoglalásával szemben a marxizmus ugyan ismeri és elismeri az egész társadalmi fejlődés átfogó törvényeit, de „nem nyugszik meg ezeknél”, hanem „dialektikus módszerének megfelelően a valóságban nemcsak az egyezést, hanem a különbséget, az ellentétet is kutatja... azokat a sajátosságokat, amelyek az általános törvényeken alapuló *különleges törvények* konkrét megjelenési formái.”⁵

ismeretelméletben igen jártas, de jogtudományi szakképzettséggel többnyire nem rendelkező filozófus olvasói hamarosan tapasztalhatnák, mennyi minden számukra teljesen ismeretlen problémát vet fel a marxista jogtudománynak a dialektikus materializmussal „azonos” metodológiája, s mennyi minden *más és másként* használt fogalom szerepel a marxista büntetőjog tudományában a marxista ismeretelmélet fogalomrendszeréhez képest. Persze igaz az, amit Lenin mond, ti. hogy „az általános csak az egyesben, az egyes által létezik” és „minden egyes (így vagy amúgy) általános” (Filozófiai füzetek, Szikra, 1954. 341. o.), s ez végső soron determinálja az általános és a különös viszonyának *minden* megnyilvánulását. De a szaktudományos módszertan kérdései éppen az „*így vagy amúgy*” körül forognak — az általánosnak az egyesben és az egyes által való létezésének sajátos *módzatai* körül!

² Marx—Engels: A német ideológia. Szikra, 1952. 5. o.

³ Fogarasi Béla: Logika. Akadémiai Kiadó, 1958. 398—399. o.

⁴ Marx—Engels: Válogatott művek. Szikra, 1949. I. köt. 345. o.

⁵ Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv, 1952. 182. o.

Az egyes marxista társadalomtudományi szakok sajátos *szakmai fogalomrendszerének és módszertanának* azért is igen nagy jelentősége van, mert a szakkutatás szintjén döntően ez különbözteti meg őket a megfelelő polgári társadalomtudományi szakoktól. Úgy véljük, hogy e tétel nem részesült eddig kellő figyelemben a marxista és a polgári szociológiai szakkutatás metodológiai különbségei körül folyó vitákban, s ezért némileg bővebben kívánjuk kifejteni.

Ami egy marxista társadalomtudományi szakot világnézeti alapján, illetve valamennyi más marxista társadalomtudományi szakkal *közös* történelmi materialista elméleti és módszertani alapelvein túl *szakmailag* megkülönböztet a megfelelő polgári társadalomtudományi diszciplínától, az elvileg *nem* a szaktudományos vizsgálat tárgyát képező jelenségek kategória. A marxista jogtudós, demográfus vagy nyelvész zömében *ugyanazokat* a jelenségeket teszi vizsgálat tárgyává, mint polgári kollégája, ha vele azonos társadalmi viszonyok között végzi munkáját, illetve ugyanazon társadalom jelenségeit vizsgálja. Nehéz volna például olyan *jelenségkörre* rámutatni, amely *csak* a marxista vagy *csak* a polgári történetkutatás keretében képezheti vizsgálat tárgyát. Teljesen más kérdés az, hogy a marxista történész — akár a kapitalizmus, akár a szocializmus viszonyait vizsgálja, s akár a polgári társadalom, akár a szocialista társadalom viszonyai között él — egészen másként fogja megítélni egyes események történeti jelentőségét, mint polgári kollégája; kutatásainak súlypontja, érdeklődésének iránya is igen eltérő lesz; nagy fontosságot fog tulajdonítani olyan jelenségeknek, amelyek a polgári történész figyelmét teljesen elkerülik vagy amelyeknek figyelembevételét tudatosan mellőzi, sőt a történeti jelenség vagy a történetiség fogalmának igen különböző marxista, ill. polgári történettudományi meghatározása már önmagában véve is erős kihatással lesz arra, hogy mit tesz konkrét vizsgálat tárgyává a marxista és mit a polgári történetkutató. Mindazonáltal a történeti jelenségek zömét tekintve — mint mondtuk — nem lehet *tárgykörileg* elhatárolni egymástól a marxista és a polgári történetkutatást. A többi között ez a magyarázata annak, hogy a marxista történettudomány kellő kritikával általában hasznosítani tudja a polgári történetkutatás által feltárt szakmai forrásanyagot, sőt megfordítva: a polgári történetírás — legalábbis újabban — igen gyakran él (és visszaél) azokkal az előnyökkel, amelyeket a marxista kutatás által napvilágra hozott történeti tényanyag ideologisztikus feldolgozásával a maga céljára biztosíthat. (Tipikus példa erre Rostow ismert műve, amely, sajnálatos módon, még mindig nem részesült olyan beható marxista kritikai elemzésben és visszautasításban történészeink részéről, mint amilyenre a polgári társadalomtudomány körében nyert népszerűsége következtében rászorulna.)

Azt sem mondhatnók, hogy a marxista társadalomtudományi szakokat *egyes* fogalmak vagy *egyes* módszerek megléte, ill. hiánya alapján lehetne a szakkutatás szintjén megkülönböztetni a megfelelő polgári társadalomtudományi szakoktól. Igaz, vannak szakmai fogalomalkotások és szakmai módszerek, amelyeket gyakorlatilag csak marxisták vagy, éppen ellenkezőleg, csak a polgári társadalomtudomány egyes iskolái és irányzatai használnak. De nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy igen sok szakmai fogalmat és szakmai metodikát a marxista és a polgári társadalomtudomány képviselői közösen használnak; nem is szólva arról, hogy az utóbbi évtizedek során a polgári kutatás nem kevés területen átvette a marxista kutatás *egyes* fogal-

mait és módszereit, ami által, persze, a legkevésbé sem szűnt meg polgári jellege és a marxizmustól való elhatárolhatósága.

Szakmailag nézve a *döntő* különbség a marxista és a polgári társadalomtudományi kutatás között nem annyira a vizsgálat tárgyává tett jelenségekben, nem is *egyes* fogalmak és egyes módszerek különbözőségében, ill. különböző használatában rejlik, hanem sokkal inkább abban, hogy a szakmai elméletalkotás keretében milyen rendszeres összefüggésben szerepelnek az *összes* fogalmak, a többi között a „közösek” is, s hogy a szakmai módszertan keretében *mire* alkalmazzák, milyen *feltételek* mellett, milyen *értékeléssel* és milyen kölcsönös *kapcsolatban* a különféle rendelkezésre álló szakkutatási módszereket.

Nem feladatunk itt az „elmélet” és a „módszertan” igen bonyolult viszonyát elemezni. A dialektikus materializmus szemszögéből nézve e kettő lényegileg ugyanazon dolog két különböző oldalát jelenti, s ma már úgyszólván általánossá vált marxista filozófusok körében az a meggyőződés, hogy hibás volt a dialektikus materializmusnak materialista *elméletre* és dialektikus *módszertanra* való felosztása.⁶

Bár, természetesen, nem szabad elhanyagolni azt, hogy az elmélet és a módszertan egysége nem szimpla azonosságot jelent, hanem két különböző funkciónak ugyanazon dologban való megtestesülése révén jön létre, mi itt, az egyszerűség kedvéért, most csak a szaktudományos módszertan oldaláról fogjuk vizsgálni azt a különbséget, amely a marxista és a polgári szociológiai szakkutatást *szakmai szinten* megkülönbözteti. Ez esetben a következő meghatározásból indulhatunk ki:

Valamely tudományszak sajátos szakmai módszertanát azoknak az elméleti megállapításoknak az összessége alkotja, amelyek a tudományszak által vizsgált jelenségkategóriára konkretizáltan meghatározzák, hogy az *adatgyűjtés* és az *adatfeldolgozás*, valamint az ezen alapuló *szakmai ténymegállapítások* és a szóban forgó jelenségkategória határait meg nem haladó, azaz közepes fokú *szakmai általánosítások* céljára tetszőleges konkrét esetekben milyen feltételek mellett, milyen értékeléssel (súllyal, bizonyító erővel) és milyen kölcsönös kapcsolatban (összetételben, sorrendben) alkalmazandók a lehetséges vizsgálati eljárások, más szóval a rendelkezésre álló különféle szakmai módszerek. Egészen röviden: *a szakmai módszertan (metodológia) dönti el azt, hogy konkrét kutatási helyzetekben milyen szakmai módszerek (metodikák) alkalmazandók.*⁷

⁶ Fogarasi Béla erről a következőket fejtette ki (i. m. 397. o.): „Sztálin 'A dialektikus és történelmi materializmus' című ismert munkájában azt írja, hogy a dialektikus materializmus módszere dialektikus, elmélete pedig materialista. Ez a formulázás, amelyet e munka előző kiadásában én is követtem, nézetem szerint helyesbítésre szorul. Egyrészt a dialektika mint tudomány nemcsak módszer, hanem tartalmi tételeket is foglal magában és *mint módszertan maga is elmélet, a módszer elmélete*. Másrészt a materializmus nemcsak elmélet, hanem bizonyos értelemben módszer is, Marx és Engels a történelmi materializmust gyakran mint módszert értelmezik... A módszernek és az elméletnek összefüggése nemcsak a dialektikus materializmus filozófiai tanára érvényes... Valójában *a tudomány egyrészt módszer, másrészt elmélet: a kettő egysége*.” Még részletesebben tárgyalja a sztálini tétel fogyatékoságait ebből a szempontból Szabó András György: „Sztálin filozófiai műveiről” (Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 6. sz. 862–865. o.).

⁷ Jogtudományi irodalmunkban, ahol — mint már említettük — örömdetesen széles körű és mélyreható módszertani vita folyik a többi között éppen az egyes tudomány-
szakok sajátos *szakmai* metodológiájának kialakítása körül, egészen hasonló elgondolá-
sokkal találkozunk. Például: „A helyes módszer elméletét, a módszer helyességére vonat-

E meghatározásból világos egyrészt az, hogy a *szakmai módszertan* nem egyszerűen azonos a megismerés általános módszertanával, hanem ennek a tudományszak vizsgálati tárgyára és vizsgálati eljárásaira való konkretizálását jelenti, mégpedig — legalábbis a marxizmus esetében — nem deduktív módon,

kozó tételeket, tartalmi összefüggéseket nevezzük metodológiának, módszertannak. A logika tudománya azzal, hogy megvilágítja a marxista módszer dialektikus és materialista jellegét, kapcsolatát az ismeretelmélettel és a visszatükrözés elméletével, annak csak legáltalánosabb tételeit vizsgálja . . . Miután a módszert nem lehet elválasztani az elmélettől, a módszer és a módszertan egyes kérdéseit legcélszerűbb az egyes tudomány-csoportok területén az adott tudomány tartalmi kérdéseivel szoros összefüggésben tárgyalni. Így jutunk el ahhoz a felismeréshez, hogy a marxista módszertan kérdéseit a büntetőjogtudományban nem lehet 'általános szinten' tárgyalni, hanem vizsgálatuk csakis a büntetőjogtudomány érdemi kérdéseivel szoros kapcsolatban végezhető el." (Horváth Tibor: A marxista—leninista büntetőjogtudomány tárgya és módszertanának alapvonásai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1961. 4. sz. 471. o.) Vagy: „A kriminológia mint társadalomtudomány általános módszertani vonatkozásokban a dialektikus és történelmi materializmus alapvető módszertanára támaszkodik. Ezen belül mint minden szaktudománynak, a kriminológiának is feladata, hogy kidolgozza a tudomány tárgyából következő sajátos módszerbeli eljárásokat, a dialektikus módszer sajátos alkalmazási formáit. A kriminológia . . . mint minden tudományág, sajátos tárgyának megfelelően kell, hogy kialakítsa *speciális módszertanát*.” (Vermes Miklós: A kriminológiai kutatások módszertani kérdései. Uo., 1961. 1—2. sz. 79. o.) „Minden konkrét társadalomtudománynak megvannak a maga sajátos kutatási módszerei. Hogyan jelentkezik ez a sajátosság az empirikus kutatási módszerek tekintetében a marxista jogtudományban? Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy magát a módszer fogalmát háromféle jelentésben és hármas gradációban is használjuk. Mindenekelőtt . . . a legtágabb értelemben mint ismeretelméleti módszert, és legszűkebben mint az egyes konkrét vizsgálatok (statisztikai felmérések, kérdőíveken, megfigyelésen alapuló kutatások stb.) inkább már technikai értelemben vett módszerét. A kettő között áll a módszernek az az értelme, amely egy-egy tudományág tekintetében *sajátos* lehet, s amely a jogtudományban az ismeretelméleti módszernek alárendelve emeli társadalmi módszerre az empirikus vizsgálatok technikáját is, felhasználva és helyét meghatározva a jogi jelenségek megismerését eredményező ténykutatásokban.” (Kulcsár Kálmán: A ténykutatások jelentősége a jogi jelenségek megismerésében. Uo., 1961. 4. sz. 516. o.) Érdekes, hogy Kulcsár, aki a módszer fogalmának „háromféle jelentése” és „hármass gradációja” tekintetében hivatkozik Rutkevics és Kogan általunk is tárgyalandó cikkére, nem veszi észre, hogy e két kitűnő szovjet szociológus korántsem használja háromféle jelentésben ugyanazt a szót, hanem logikusan megkülönbözteti — mint ahogy mi magunk is a fentiekben igyekeztünk megkülönböztetni — az általános (történelmi materialista) és a szakmai (ti. a marxista konkrét szociológiai kutatás speciális céljaira konkretizált) *módszertant* (metodologija) az ennek hatálya alá tartozó egyes *módszerektől* (metodiki). A módszertan és a módszer egy és ugyanazon vonatkozási keretben két *különböző* dolgot jelent, még ha a tudományos szóhasználat olykor össze is keveri a kettő nevét (sőt néha az érdemét is). A Rutkevics és Kogan terminológiájával megegyező fentebbi értelmezésünk szerint „módszer”-nek nevezzük egy vizsgálati eljárás menetének elvi leírását, ill. meghatározását, míg „módszertan”-nak nevezzük olyan elvek rendszerét, amelyek alapján dönteni tudunk különböző vizsgálati eljárások (módszerek) ilyen vagy olyan feltételek mellett, ilyen vagy olyan értékeléssel, ilyen vagy olyan kombinációban való alkalmazhatóságáról, netán teljesen elvetendő voltáról vagy mindenkor szükséges beiktatásáról is. A módszertan és a módszer, a metodológia és a metodika ilyen megkülönböztetése feleslegessé teszi, hogy az *általános módszertan*, a *szakmai módszertan* és a *szakmai módszerek* hármas gradációjának alsó fokozatába tartozó metodikákat, például éppen a Kulcsár által felemlített statisztikai felmérések, kérdőíves és megfigyeléses felvételezési eljárások még mindig igen komplex, sok elméleti kérdést felvető metodikáit „inkább már *technikai* értelemben vett módszereknek” kelljen minősíteni. Hogy ezek mennyire nem pusztán „technikák”, azt tanulmányunk további részében még lesz alkalmunk megmutatni. Mellesleg nem hisszük, hogy a *technika* szónak manapság nem ritkán ajkbiggyeszítő használatát a technika mai állása túlságosan indokolttá tenné. Módszer legyen a talpán, amely „technikává” tud válni!

hanem a szakkutatás szintje és az ismeretelméleti szint között lejátszódó már korábban tárgyalt — dialektikus folyamat eredményeként. Világos másrészt az is, hogy *a szakmai módszertan sem egyszerűen azonos a szakmailag használatos vizsgálati módszerek összességével*, hanem olyan elvek rendszere (olyan elmélet!), amely meghatározza, hogy e vizsgálati módszerek mikor és hogyan alkalmazhatók legitim módon, illetve legitimek-e az illető szaktudományban egyáltalán, ami — mint számos tapasztalat mutatja — szintén erősen vitás lehet. Ez egyben azt is jelenti, hogy szélsőséges esetben, elképzelhető pontosan ugyanazoknak a szakmai módszereknek egészen eltérő, sőt ellentétes szakmai módszertanok alapján való alkalmazása. Megtörténhetik, hogy két kutató ugyanazon jelenségek vizsgálatánál *egészen eltérő, sőt ellentétes feltételek mellett* folyomodik a *mindkettőjük* rendelkezésére álló vizsgálati módszerek egyik-másikához, s eltérő módszertani elveiknek megfelelően egészen másként kombinálják egymással ezeket a módszereket és egészen más súlyt tulajdonítanak különféle egyenkénti vagy kombinált alkalmazásaiknak. Ha pedig ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy *a helyes vagy a helytelen szakmai módszertan közvetlenül és döntően kihat a szakkutatás eredményeire*. Minden magasabb szintű, ideológiai torzulástól függetlenül is megeshetik, hogy *teljesen elfogadható szakmai módszerekkel nyert eredmények tökéletesen hibásaknak vagy félrevezetőeknek bizonyulnak, ha a szóban forgó módszereket helytelen szakmai módszertan alapján, azaz meg nem felelő feltételek mellett (pl. inadekvát jelenség-csoportokra), meg nem felelő értékeléssel (pl. inadekvát súlyozással) vagy meg nem felelő kombinációban (pl. nem az adekvát kiegészítő és ellenőrző módszerekkel párosítva) alkalmazták*.⁸

Mindez rendkívül releváns a marxista szociológiai szakkutatásnak a polgári szociológia empirikus kutatási irányzataihoz való viszonya szempontjából. Meggyőződésünk az, hogy a polgári kutatás *egyes* szakmai fogalmai vagy módszerei, amennyiben a gondos kritikai ellenőrzés hasznosaknak vagy több-kevesebb adaptálással hasznosíthatóknak mutatja őket, átvehetők a marxista kutatásba. Mint minden egyéb marxista szaktudományban — még a marxista közgazdaságtanban is — egyik-másik szakmai fogalom vagy metodika többé-kevésbé megegyezhetik a polgári kutatásban használatosakkal. Ami a döntő, az a marxista szociológiai szakkutatás szakmai fogalomrendszerének és módszertanának a polgári szociológia minden irányzatának fogalomrendszerétől és módszertanától való radikális különbsége. Ez a különbség még a „közös” szakmai fogalmak és módszerek alkalmazásmódját és funkcióit is annyira eltérővé teszi, hogy e fogalmak és módszerek minőségileg mássá válnak a marxizmus és a polgári szociológia világában. Ez a radikális különbség

⁸ Teljesen ilyen értelemben idézhetjük Szigeti Józsefnek a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Főbizottsága és Filozófiai Intézete által rendezett 1960. június 30-i szociológiai értekezletén elhangzott felszólalásából a következőket: „A metodológia összefoglalja és rendszerezi a technikai fogásokat a történelmi materializmus módszertani felismerései alapján, kijelöli az egyes technikák helyét, jelentőségét... Pl. az interjú-módszer nem lehet számunkra egyedül üdvöztető módszer, mert itt a megkérdezett alany tudata mutatkozik meg a dolgokról, és tudjuk, hogy sem az egyes emberek, sem pedig az osztályok léte és tevékenysége nem azonos azzal a tudattal, amit önmagukról hirdetnek. Egy ilyen értelmezés már bizonyos körülhatárolása az interjú-módszernek. (Ez nem azt jelenti, hogy ne éljünk ilyen módszerekkel. Hiszen rendkívül érdekes az, hogy az emberek mit képzelnek önmagukról, és ha tevékenységüket összehasonlítjuk az önmagukról alkotott nézetekkel, ebből sok mindent tudunk megállapítani.)” (Magyar Filozófiai Szemle, 1960. 4. sz. 629. o.)

pedig már a marxista szociológiai szakkutatás szakmai fogalomrendszerének és módszertanának mostani, kialakulófélben levő állapotában is kirajzolódik, s minden újabb lépésnél még élesebben ki kell, hogy rajzolódjék! A kutatásban felhasználásra kerülő akár saját, akár átvett, ill. adaptált szakmai fogalmak és módszerek alkalmazásmódját, ill. funkcióit ugyanis eleve meghatározza és folyamatosan továbbfejleszti a szakkutatási szinten nyert ideiglenes tény-megállapításoknak és a belőlük levont közepes fokú, hipotetikus szakmai általánosításoknak a történelmi materializmus általános elméleti és módszertani elveivel való folyamatos konfrontálása, valamint e konfrontálás eredményeinek a szakkutatási gyakorlatba való ugyanilyen folyamatos visszavetítése. Enélkül *marxista* szociológiai szakkutatásról szó sem lehet!

Teljesen szókimondóan megfogalmazva: Nem azt tartjuk döntőnek, hogy a „szociometrikus vezető”, a csoportbeli „státus” és „szerep”, vagy akár a „nem hivatalos szervezet” fogalmát ilyen-olyan meghatározásban átvesszük-e a polgári kutatásból — persze ez is gondos kritikai megfontolásra szorul és az átvett, ill. adaptált fogalom tényleges használhatóságát kutatási gyakorlatunkban, úgyszólván experimentálisan, ellenőriznünk kell —, a döntő inkább az lesz, hogy *ha* már átvettünk, ill. adaptáltunk egy-egy ilyen fogalmat, akkor azt milyen rendszeres elméleti összefüggés keretében, milyen konkrét tartalommal és milyen funkcióban fogjuk használni! Hasonlóképpen nem azt tartjuk döntőnek — bár szintén gondos kritikai megfontolásra és gyakorlati kontrollra szorul —, hogy a kapitalista üzemszociológiában használatos „interakciogram”-vizsgálatok, projektív és szociometrikus „teszt”-eljárások, kvantitatív „csoportkohézió”-értékelések módszereinek egyikét-másikát a szükséghez képest hasznosíthatjuk-e a szocialista üzem szervezésének és termelékenységeinek megjavítását célzó marxista üzemszociológiai kutatásainkban, hanem a döntő az lesz, hogy *ha* hasznosítjuk e módszerek bármelyikét vagy akármely más *saját* módszerünket, akkor a marxista szociológiai szakkutatásnak a kapitalista üzemszociológiától teljesen eltérő szakmai módszertana fogja megszabni, milyen feltételek mellett milyen értékeléssel és milyen metodikai kombinációban történjék e módszerek alkalmazása — nem is szólva arról, hogy a történelmi materializmus általános elmélete és módszertana, illetve annak a tudományos szocializmusban és a szocialista építés gyakorlatában betöltött funkciója fogja meghatározni az egész vizsgálat *célját!*⁹

⁹ A polgári szociológia különböző empirikus kutatási irányzatainak és a kapitalista üzemszociológiának itt példaként felhozott szakmai fogalmairól és módszereiről hasznos kritikai áttekintést nyújt Hegedüs András „A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság” c. könyve (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1961. 257 o.) Hegedüs legtöbb megállapításával egyetértünk, így a többi között azzal is, hogy „a modern polgári szociológia azon ágaiban, amelyek a konkrét társadalmi jelenségek konkrét módon való tanulmányozását tűzik ki feladatukul — még ha reakciós is a céljuk, s a szemlélet is minden más, csak éppen nem materialista — lehet olyan módszert, technikai megoldást találni, amit fel tudunk használni a marxista szociológiai vizsgálatokban” (242. o.), s így „van lehetőség a burzsoá szociológiában kialakult bizonyos technikai megoldások felhasználására” (225. o.). Viszont a szakmai módszer és a szakmai módszertan viszonyáról adott meghatározásunk értelmében feleslegesnek tartjuk azt, hogy ha a kapitalizmus világában kialakult valamilyen szakkutatási módszert a marxista szociológiai vizsgálatokban hasznosíthatónak tartunk, akkor azt „technikai megoldássá”, „technikává” minősítsük le, mint azt Hegedüs a fenti idézetekben és sok más helyen teszi. Lenin a taylorizmusról, amely sok tekintetben a mai kapitalista üzemszociológia elődjének tekinthető, teljes nyíltsággal kijelentette, hogy „egyesíti magában a burzsoá kizsákmányolás körmönfont kegyetlenségét számos igen gazdag vívmánnyal a mechanikus

A IV. Nemzetközi Szociológiai Kongresszuson 1959-ben P. N. Fedoszejev a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének igazgatója még e szavakkal zárta a szovjet szociológia akkori állapotáról szóló referátumát: „Nem gondoljuk, hogy az országunkban folyó szociológiai kutatás minden tekintetben megfelel az előtte álló feladatoknak. Tisztában vagyunk azzal, hogy bizonyos mértékben lemaradt az élet gyors fejlődése és a gyakorlati feladatok mögött, s bíráljuk ezt. Nem vagyunk megelégedve számos szociológiai vizsgálat elméleti és tudományos standardjával. Sok fontos probléma van, amit csak elégtelenül vizsgáltak ki. A tudományos intézményeknek nagy terveik vannak a kutatás intenzívvé tételére... A szovjet szociológusok és külföldi kollégáik együttműködése, a kutatás problémáira és módszereire vonatkozó vélemények kicserélése elő fogja mozdítani a szociológiai vizsgálódások további előrehaladását.”¹⁰ Az időközben eltelt három év alatt a szovjet szociológiai szakkutatásban óriási arányú fellendülés következett be; a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Filozófiai Intézetében mintegy negyven főnyi kutatógárdát egyesítő szociológiai kutatócsoport létesült, a moszkvai, a leningrádi, a szverdlovszki egyetemen, a novoszibirszki „tudományos városban” és még sok más helyen szociológiai kutatási központok alakultak ki, s a tudományos intézmények Fedoszejev által emlegetett „nagy tervei” megvalósulásának ma már olyan dokumentumai vannak, mint az akadémiai Filozófiai Intézet és a szverdlovszki Gorkij-Egyetem kutatókollektívájának közös munkájaként megjelent több mint ötszáz oldalas vaskos kötet, amely a szovjet munkásosztály kulturális és technikai szintjének felemelkedéséről számol be a szverdlovszki gazdasági régióban végzett nagyarányú szociológiai felvételezőmunka kapcsán.¹¹

mozdulatok elemzése, a leghelyesebb munkamódszerek kidolgozása, a legjobb nyilvántartási és ellenőrzési módszerek bevezetése stb. tekintetében”, s mindjárt hozzá is tette: „A Szovjet Köztársaságnak, ha törik, ha szakad, át kell vennie mindazt, ami értékeset a tudomány és a technika ezen a területen elért. A szocializmus megvalósíthatóságát éppen az határozza meg, hogy milyen sikereket tudunk elérni a Szovjethatalomnak és a kormányzás szovjet szervezetének a kapitalizmus legújabb haladó vívmányaival való egyesítése terén. Meg kell szervezni Oroszországban a Taylor-rendszer tanulmányozását és tanítását, rendszeres kipróbálását és alkalmazását” (Vál. műv. Szikra, 1954. II. köt. 375. o.). Hegedűs, aki egyébként maga is idézi Lenin e szavait, igen helyesen felhívja a figyelmet arra, hogy a polgári szociológia kritikája semmiképpen sem mellőzhető, még akkor sem, ha bizonyos metodikákat vagy terminusokat átveszünk. Enélkül ugyanis „megismétlődhetik a trójai faló esete”, amennyiben „a módszer és szóhasználat leple alatt a burzsoá társadalomfelfogás is előtörhet. Ez a veszély viszont dogmatikus álláspontot erősíthet meg, és akadályozhatja a polgári szociológiában kialakult módszerek, illetve technikai megoldások marxista értelemben való alkalmazását is” (i. m. II. o.). Ez tökéletesen helytálló, fontos megállapítás, csak kár, hogy Hegedűs — mint immár a harmadik idézetben láthatjuk — a dogmatizmusnak tett szóbeli koncesszióként szinte kényszerűen odabiggyeszi a marxista értelemben is alkalmazhatónak nyilvánított polgári szociológiai eredetű *módszerek* mellé azoknak „*technikai megoldásokká*” való át-, ill. leminősítését, vagy éppenséggel mindjárt ilyen néven emlegeti őket, ami — mint erre már korábban rámutattunk — tárgyilag sem megfelelő. Lenin a Taylor-rendszer átvételét, tanítását és alkalmazását ajánlva, egyáltalán nem tartotta szükségesnek hozzátenni, hogy ez voltaképpen nem rendszer, hanem — ha úgy jobban tetszik — csak „technikai megoldás”.

¹⁰ (Fedoszejev) Fedoseev, P. N.: Sociology in the U. S. S. R. (Szociológia a Szovjetunióban). Transactions of the Fourth World Congress of Sociology. London, 1959. International Sociological Association. Vol. I. 186. o.

¹¹ Подем культурно-технического уровня советского рабочего класса (A szovjet munkásosztály kulturális és technikai szintjének felemelkedése). Москва, 1961. Соцэкиз, 551 o.

A szverdlovszki szociológus-kollektíva két vezetője, M. N. Rutkevics professzor és L. N. Kogan, a Gorkij-Egyetem dialektikus és történelmi materializmus tanszékének munkatársa a közelmúltban igen fontos tanulmányt írt a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának filozófiai folyóiratában a marxista szociológiai szakkutatás módszertani kérdéseiről.¹²

Ebben, többek között kifejtik azt az általunk is teljes mértékben osztott állásfoglalásukat, hogy a marxista és a polgári szociológiai felvételezőmunka *döntő* különbségét nem az alkalmazott módszerekben (metodikákban) kell keresni, hanem abban a módszertanban (metodológiában), amelynek alapján a különféle módszerek alkalmazásra kerülnek. Ez, természetesen, nem azt jelenti, hogy a polgári szociológiai szakkutatás tetszőleges módszerei akár közvetlenül, akár célszerűen módosított (adaptált) formában minden további nélkül alkalmazhatók és alkalmazandók volnának a marxista szociológiai szakkutatásban, de nem elvi, hanem esetről esetre konkrétan eldöntendő kérdés az, hogy melyek azok a polgári szociológusok által kialakított *módszerek* (metodikák), amelyeket így vagy amúgy hasznosítani tudunk. Viszont elvi, még hozzá döntő elvi kérdés az a történelmi materializmus alapjain nyugvó szakmai *módszertan* (metodológia), amelynek kritériumai meghatározzák, hogy az egyes konkrét kutatási feladatok megoldására miféle módszereket lehet és kell is alkalmaznunk, milyen értékelést fűzhetünk e módszerekhez és milyen kombinációjuk a legalkalmasabb a kitűzött célra. *A marxista és a polgári szociológiai szakkutatást legközvetlenebbül éppen a módszertan, a metodológia különbözteti meg!* (A tanulmány szerzői egyébként a nagy szverdlovszki felvétel anyagából vett számos példával támasztják alá a marxista szociológiai szakkutatás módszertana és módszerei tekintetében elfoglalt álláspontjukat.)

Talán még érdekesebb Rutkevics és Kogan állásfoglalása a marxista szociológiai szakkutatás és a marxista *történettudományi* kutatómunka viszonyának kérdésében. Mindenekelőtt rámutatnak arra, hogy a vizsgálat *tárgyköre* (a vizsgálat tárgyává tett jelenségkategória) tekintetében nem lehet elvi különbséget tenni a marxista szociológia és a marxista történettudomány között. Nem mondhatjuk például azt, hogy a társadalom jelene a szociológus, múltja pedig a történész illetékessége alá tartozik, mert a marxizmus egyenesen *megköveteli*, hogy a szociológus a *jelenlegi* társadalom jelenségeit is *történeti gyökereikig* nyomon kövesse, s hogy a történész a *múltban* lejátszódott történeti folyamatokat is a *mai társadalmi fejlődéssel való összefüggésükben* vizsgálja. Egyszerűen nincs olyan társadalmi jelenség — sem a múltban, sem a jelenben —, amely elvileg ne tartoznék a marxista szociológus vagy a marxista történész illetékessége alá, mert végső soron mindkettőnek kutatási területe a társadalmi jelenségek univerzumára terjed ki. Ez — nota bene — meg is különbözteti a marxista szociológiát és a marxista történettudományt az olyan szorosabb értelemben szakosított, a társadalmi jelenségek szűkebb kategóriáira specializált diszciplínáktól, mint például a marxista jog- vagy nyelvtudomány. Sőt ez még külön is kifejezésre jut abban, hogy a marxizmus minden nem természettudományos tárgyú diszciplínát *történelmi tudománynak és egyben társadalomtudománynak* minősít.¹³

¹² Руткевич, М. Н. — Коган, Л. Н.: О методах конкретно-социологического исследования ¹² (A konkrét szociológiai kutatás módszereiről). Voproszi Filozofii, 1961. 3. sz. 123—133. o.

¹³ Lásd ehhez a már korábban hivatkozott engelsi állásfoglalást (Marx—Engels: Válogatott művek, id. kiad., I. köt. 345. o.), valamint a híres lenini fejtegetéseket a „Kik

Elvi általánosságban tehát a marxista történettudomány és a marxista szociológia — mint Rutkevics és Kogan is kifejti — *egyetlen* tudomány, amelynek tárgyköre átfogja a társadalmi-történeti jelenségek egyetemét, az univerzális társadalmi-történeti folyamat teljes egészét. A történettudományi, ill. szociológiai kutatómunka *szaktudományos konkretizálódását* tekintve viszont ténylegesen más a helyzet. Nevezetesen:

1. A marxista történetkutatás szakmai módszertana (mint általában minden történeti metodológia) elsősorban a társadalmi jelenségek, ill. folyamatok *közvetett* — írásos vagy anyagi dokumentumokon alapuló — észlelési eredményeinek feldolgozására és kiértékelésére van berendezve; adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerei túlnyomórészt a közvetett észlelés szükségleteihez alkalmazkodnak. Ez eléggé magától értedődő, mert a történész az általa vizsgált események legtöbbszörénél nem lehet észlelőként jelen, s másra, mint írásbeli vagy a materiális kultúra köréből származó tárgyi (pl. régészeti vagy muzeális) dokumentációra nem is igen támaszkodhatik, kivéve ha kortársi történelmet ír.

2. A marxista szociológiai szakkutatás módszertana, éppen ellenkezőleg, elsősorban a társadalmi jelenségek, ill. folyamatok *közvetlen* — megfigyeléses, kérdezős, sőt esetleg kísérleti módszerű — észlelése útján nyert adatok és ténymegállapítások feldolgozásához és kiértékeléséhez nyújt útmutatást; sőt, bizonyos határok között, gyakran még az írásos és az anyagi dokumentáció is *keletkezése* folyamatában hozzáférhető a szociológiai szakkutatás közvetlen észlelésen alapuló adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerei számára, ami a történeti forrásanyagok esetében meglehetősen ritka. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a közvetett észlelésnek ne lenne szintén igen komoly jelentősége a szociológiai szakkutatásban, amelynek ilyen irányú dokumentációs módszerei egyébként jórészt éppen a történetkutatás fegyvertárából származnak.)

Mivel a közvetlen észlelés lehetőségei, a dolog természeténél fogva, lényegében a jelenlegi társadalomra korlátozódnak, a társadalom múltját illetően pedig általában csak a közvetett észlelés lehetőségei vannak adva, ennyiben — de csakis ennyiben! — van valami igazság abban a különben igen felületes és fogyatékos felfogásban, amely a történettudományi kutatást a „múlttal”, a szociológiai kutatást a „jelenlennel” hozza kapcsolatba. Ilyen

azok a 'népbarátok'?"-ban (Válogatott művei, id. kiad., I. köt. 90—94. o.). — A gondolatot annyira megszoktuk, hogy szinte magától értetődőnek tartjuk, pedig a marxizmus klasszikusainak fel kellett idézniük ezt, s mint Lenin az idézett helyen kimutatja, eleinte bebizonyításra szoruló *hipotézis* volt. Mellesleg a polgári nyelvtudomány számos igen befolyásos iskolája ma is az alapvető nyelvi törvényszerűségeknek minden *társadalmi* vonatkozástól mentesített „tisztá” szemléletét tanítja (például éppen az általános nyelvészet területén!); s ugyanakkor a polgári közgazdaságtudomány számos igen tekintélyes irányzatában ma is magától értetődőnek veszik az alapvető gazdasági törvényszerűségeknek minden *történeti* vonatkozástól mentes „örökös” érvényét. A polgári szociológia pedig azzal a kuriózzsal dicsekedhetik, hogy képviselői között akadt olyan is, aki arra az álláspontra jutott, hogy tudományának, tehát a társadalomtudományának végső tárgya *se nem társadalmi, se nem történeti*, hanem — tréfa nélkül — *apriorisztikus*! E kuriózum ma már persze csak muzeális értékét növeli az, hogy a szóban forgó szociológus *marxistának* minősítette magát, ill. tanítását, mivelhogy Marxot és Engelst „teljesen téves materialistának tekinteni” és „a marxizmus csak a dialektikus pozitivizmus egyik formája, amihez hasonlólt a természettudomány területén Ernst Mach honosított meg”. (Max Adler: Das Rätsel der Gesellschaft. — A társadalom rejtélye.) (Wien, 1936. Saturn Verlag. 38. o.)

tárgyköri megkülönböztetés — különösen a marxizmus szemszögéből — nem lehetséges. A történezt éppúgy kell, hogy foglalkoztassák a jelenlegi társadalom problémái, mint ahogy a szociológus egyetlen mai társadalmi problémát nem érthet meg történeti gyökereinek feltárása nélkül. A gyakorlati adatgyűjtés és ténymegállapítás terén viszont az a helyzet, hogy a történész a maga túlnyomóan — bár nem kizárólagosan — közvetett észlelések feldolgozására és kiértékelésére berendezett metodológiai apparátusával a jelenre vonatkozó vizsgálataiban gyakran lesz kénytelen a szociológiai szakkutatás bizonyos sajátos módszereihez folyamodni és, adott esetben, annak szakmai módszertanát is igénybe venni, s ugyanúgy, a szociológus is ki fogja kölcsönözni a történetkutatás bizonyos szakmai metodikáit a szakszerű alkalmazásukhoz szükséges metodológiai elvekkel együtt, amikor anyagának múltbeli vonatkozásait vizsgálja. A konkrét adatgyűjtés és ténymegállapítás szintjén komoly szakmai különbség van a történetkutatás és a szociológiai szakkutatás speciális metodikai és metodológiai igényei között. Persze, azért még itt is sok minden közös a történész és a szociológus munkájában, de azért nyugodtan mondhatjuk, hogy igen derekasan képzett történészek is szociológus kollégáik segítségéhez fognak folyamodni, ha valamilyen mai társadalmi folyamatról, kellő dokumentáció híján, csak a „terepen” eszközölt módszeres megfigyelés-sorozatokkal, kérdőív-felvételekkel, személyes interjúk százaival lehet adatokat szerezni; ha viszont egy szociológiai vizsgálódás során nagyobb arányú levéltári kutatás vagy — mondjuk — múlt századbeli ipartörténeti dokumentumok forráskritikai feldolgozása válik szükségessé, akkor a leggyakorlottabb szociológiai szakkutató is igen hálás lesz, ha igénybe veheti a történészek segítségét. A kutatás „nyersanyagának” ez az átlagosan eléggé különböző volta bizonyos mértékig kihat az adatok és a ténymegállapítások feldolgozásának és kiértékelésének egész szakmai módszertanára, ámde általában véve a helyzet az, hogy minél magasabb viszonylagosan a szakmai általánosítás szintje, annál jobban közelednek egymáshoz és azonosulnak egymással a történetkutatás és a szociológiai szakkutatás módszerei és módszertani elvei, amelyek azután a relatív szakmai differenciálódáson túl — mint mondtuk — a történettudomány és a szociológia teljes egységét hozzák létre a történelmi materializmusban. Nyilvánvaló például, hogy „A család, a magántulajdon és az állam eredete” esetében már teljesen értelmetlen felvetni azt a kérdést, vajon ez az engelsi mű a marxista történettudományba vagy a marxista szociológiába tartozik-e. Viszont Engelsnek „A lakáskérdéshez” című tanulmányorozatában foglalt híres tanulmánya arról, hogy „Hogyan oldja meg a burzsoázia a lakáskérdést” vagy manchesteri vizsgálódása az angol munkásság életviszonyairól — amelyre később bővebben is ki fogunk térni — éppolyan jellegzetesen szociológiai szakmunka, mint amilyen jellegzetesen történettudományi kutatómunka „Louis Bonaparte brumaire tizen-nyolcadikája”, pedig azt Marx annak idején egyáltalán nem a „múltról”, hanem az eseményekkel majdnem egyidejűleg, mint maga mondja: „az események közvetlen nyomása alatt” írta.¹⁴ Ami megint egyszer azt mutatja, hogy „tárgyköri” megkülönböztetést tenni, „múlt” és „jelen” szerint válaszfalat húzni a szociológiai és a történettudományi szakkutatás között a marxista társadalomtudományon belül nem lehet. A polgári szociológiát és a polgári történettudományt illetően egészen másként alakul a helyzet. Először is ott hiányzik az az általános elméleti és módszertani egység, amelyet a marxiz-

¹⁴ Marx—Engels: Válogatott művek, id. kiad., I. köt. 221. o.

musban a történelmi materializmus biztosít *minden* társadalmi tudományszak számára. Másodszor pedig az empirikus jellegű polgári szociológiai szakkutatás — mint különben jórészt a polgári történeti ténykutatás is — általában *megakad* a szakmai általánosítás igen alacsony szintjén, vagy egyáltalán *mellőz* minden a konkrét anyaghoz fűződő explicit elméletalkotást, úgyhogy ki sem alakul a szakmai általánosításoknak az a fokozatos emelkedése, amely a már említett módon a marxizmusban a két tudományszak módszereinek és módszertani elveinek közeledését és egybeforradását eredményezi minden magasabb szintű *szakmai* munka során is. Ehelyett a polgári szociológiában a konkrét ténykutatás szintjétől gyakorlatilag teljesen függetlenül létezik egy „elméleti” vagy „rendszerint” szint, amelyen a többé-kevésbé elvont „általános” szociológiai elméletalkotások vagy rendszerek tarka változatosságával találkozunk, anélkül hogy a legtöbb esetben bárkinek is sejtelme volna arról, miféle úton nyert általánosításokból származnak ezek, illetve miféle módon lehetne általánosságukat konkretizálni akár csak az empirikus polgári szociológiai szakkutatás tényanyagán. Mint Robert S. Lynd, a Columbia University központi szociológiai tanszékének vezetője, a „Middletown” és a „Middletown in Transition” méltán nagyíró szerzője írta (s ehhez hasonló hangokat ma tagadhatatlanul egyre gyakrabban hallunk a polgári szociológia többé-kevésbé világosan látó, lelkiismeretes, tudományuk sorsáért aggódó képviselőiről !):

„A fényező sugara fájdalmas élességgel éri a társadalomtudományokat, s kiderül, hogy lényegében nem is készültek fel a tőlük várt felelős feladatkör ellátására. Mi társadalomtudósok rengeteg adatot szedtünk már össze:

— adatokat a termelésről és az elosztásról, de nem azokat az adatokat, amelyek lehetővé tennék, hogy mint ilyen kérdések szakértői biztonságosan megmondhassuk, miként gondoskodhatnék gazdaságunk mindazon szükségelt javak tényleges használatba juttatásáról, amelyeket fizikailag meg tudnánk termelni;

— adatokat a múlt idők gazdasági ciklusairól, de nem azokat az adatokat, amelyek lehetővé tették volna, hogy akár csak hat hónappal bekövetkezte előtt előrelássuk az 1929. évi nagy gazdasági válságot;

— adatokat a munkaügyi problémákról, de nem azokat az adatokat, amelyek alkalmasak volnának valamely hatékony program kidolgozására a munkanélküliség, valamint a tőke és a munkásság közti egyre mélyülő osztályszakadék központi problémájának megoldása céljából;

— jogi adatokat, de nem olyan adatokat, amelyek birtokában meg tudnánk birkózni az elismerten egyre növekvő bűnözéssel;

— adatokat a közigazgatásról, a szavazástól való tartózkodásról, a politikáról, de nem olyan adatokat, amelyek birtokában jól koordinált programot tudnánk felállítani az amerikai demokrácia olyan központi problémáinak megoldására, mint a „honpolgári jog és kötelesség” elhalványuló értelme a városi tömegnegyedek lakói számára vagy az, amit Wallace államtitkár egyszer „a kormányzat magántulajdonba vételének” nevezett az üzleti körök tevékenységével kapcsolatban;

— adatokat az emberi magatartások irracionalitásáról és az értelmi képességek nagyon egyenlőtlen megoszlásáról, de semmi adatot arról, hogy egy kultúra hogyan működtethető demokratikusan ilyen emberi összetétellel és ilyen összetételű emberek számára.

Talán az a baj, mint társadalomtudományi köreinkben hangoztatják, hogy még mindig nem áll „elégtelen adat” rendelkezésünkre? Vagy talán nem a

megfelelő problémákra vonatkozólag vannak adataink? Vagy talán adataink túl nagy része egyszerűen leíró jellegű, túl ritkán mutat a távolba és enged teret a tudományos előrelátásnak abban az értelemben, amelyben az adagyűjtés a tudatos tervezés és irányítás megvalósítását szolgálhatná? Vagy túlságosan atomisztikusak adataink, túl sokat bízunk a körülmények „láthatatlan kezére” és a hétköznapi józan észre, hogy az majd összefűzi az ismeretdarabkákat és hordképes tudományos elgondolást csinál belőlük? Mindez együtt így van! A végeredmény pedig határozottan kínos — mind társadalomtudományaink, mind amerikai kultúránk számára, amely fenntartja e tudományainkat.”¹⁵

A marxista szociológiai szakkutatás és a marxista történetkutatás szakmai módszereinek és módszertanának fentebb kifejtett viszonya sok mindent érthetővé tesz az ún. kötőjeles vagy szakszociológiák újabban nálunk is sokat vitatott kérdésében. Mint Szántó Miklós a már említett 1960. évi szociológiai értekezleten találóan mondotta, ezek a kutatások „búvópatakok módjára bukkannak fel különböző területeken”, s pozitív jelentőségükre — illetve a velük kapcsolatban nem ritkán szükséges kritikai állásfoglalásra — az értekezlet számos résztvevője (Szigeti József, Bodrogi Tibor, Hegedüs András, Szabó Kálmán, Kulcsár Kálmán, Barla-Szabó Ödön, valamint e sorok szerzője is) utalt az elhangzott felszólalások során.¹⁶ Mi itt a valóságos helyzet? Nézetünk szerint több tényezőt kell figyelembe venni.

Ami a *polgári társadalmi tudományok* területén valóban gomba módra szaporodó kötőjeles vagy szakszociológiákat illeti, már régebben rámutattunk arra, hogy lényegében az alap és a felépítmény szétszakíthatatlan összefüggéseit, minden társadalmi jelenség közös materiális bázisát bizonyítja — úgyszólván fölös módon — az, ha manapság „egyre több ‚szellemtudományi’ kutatóirányzat kényszerül arra, hogy problémáinak megoldását a maga körén túl”, azaz nem kizárólagosan a „szellem” világában, hanem a társadalomban, „a gazdaság és a társadalmi szervezet történeti változásainak hatás- és kölcsönhatás-körében” vizsgálja. Viszont „a kötőjeles szociológiáknak és ‚szociál-tudományok’-nak ez a bősége joggal teheti gyanakvóvá az embert, s bármennyire öröndetes a társadalomtudományi szempontok egyre fokozódó elismertetése (még a polgári ‚szellemtudományi’ kutatóirányzatok körében is)... — nem kerülheti el figyelmünket az sem, hogy mennyi önkényeskedés, mennyi hamis ideológia bújik meg a szociológiába akaszkodó ‚szellemi divatok’ mögött.”¹⁷

Egészen hasonló értelemben fejtette ki a közelmúltban Hegedüs András, hogy olyan polgári társadalmi tudományok, mint a jog- vagy az irodalomtudomány, a politikai tudományok stb. „sajátos tárgyukat legtöbbször a társadalmi környezettől és különösen a gazdasági alaptól elszakítva, önmagukban vizsgálják”, úgyhogy a megfelelő polgári kötőjeles vagy szakszocio-

¹⁵ Robert S. Lynd: *Knowledge for What? The Place of Social Science in American Culture* (Tudomány — mivégre? A társadalomtudomány helye az amerikai kultúrában). Princeton, 1945. Princeton University Press. 6—7. o.

¹⁶ A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és időszériu problémái. Magyar Filozófiai Szemle, 1960. 4. sz. 615—630 o.

¹⁷ Szalai Sándor: Bevezetés a társadalomtudományba. Egyetemi Nyomda, 1948. 172—173. o. — E kérdést részletesebben és a polgári, ill. a marxista társadalmi tudományok teljesen eltérő szakszociológiai igényeinek elemzésére kiterjedően tárgyalja a szerző újabb tanulmánya: „A marxista szociológiai kutatás általános helyzetéről és jelentőségéről, különös tekintettel a hazai kutatási feladatokra” (MTA II. osztálya, 1961; sokszorosított).

lógia (jogszociológia, irodalomszociológia stb.) „bizonyos ténylegesen fennálló szakadékokat vannak hivatva áthidalni (más kérdés az, hogy szemléletmódjuk és módszertanuk következtében erre képtelenek)”¹⁸

Ugyancsak teljesen megegyezik felfogásunk Hegedüsével abban, hogy *a marxista társadalmi tudományok* esetében gyökeresen más a helyzet, mert „kiinduló szemléletmódjuk — akár a jog-, akár az irodalomtudományról van szó — a történelmi materializmus, amely a felépítménynek az alappal való összefüggését hangsúlyozza, úgyhogy e tudományok „szerves, elválaszthatatlan része a szociológiai aspektusból végrehajtott kutatás”. Helyes az a megállapítás is, hogy „a szakszociológiáknak marginális jellegük van” — magyarul: határtudományszakok —, mert például a marxista jogszociológia, amely a társadalom jogfelfogása és a társadalmi környezet — benne elsősorban a gazdasági alap — kölcsönhatásait vizsgálja, „mindenekelőtt a jogtudomány vagy közelebről a jogelmélet része . . . sajátos módszertana és tárgya következtében azonban egyben szerves és elválaszthatatlan része a szociológiának is, a legszorosabb rokonságban áll a szociológia többi ágazati tudományával”¹⁹

Nem hisszük azonban azt, hogy Hegedüsnek igaza van, amikor azt mondja, hogy a szakszociológiák marginális jellege, határhelyzete „mindenekelőtt” azért jött létre, mert „olyan tényezők közötti szociológiai összefüggéseket vizsgálnak, amelyek mint specifikus társadalmi jelenségek kialakult társadalomtudományi ágak tárgyát képezik”²⁰. Ez is közrejátszott — tudománytörténetileg akcidentális módon — a dologban, de a lényeges tényező egészen másutt, a társadalmi tudományszakok bizonyos *módszertani adottságaiban* keresendő, amelyek ugyan szintén történetileg alakultak ki, de már egyáltalán nem nevezhetők akcidentálisaknak, és ennek megfelelően nem is egykönnyen változtathatók meg.

Az igazság az, hogy *a társadalmi tudományszakok túlnyomórészt nem rendelkeznek jelenlegi (hosszú történeti fejlődés során kialakult) állapotukban olyan módszerekkel és olyan módszertannal, amely lehetővé tenné számukra az általuk vizsgált speciális jelenségek kategóriák közvetlen észlelésén, azaz megfigyelésén, kérdésésén, kísérleti stb. adatgyűjtő és ténymegállapító módszerekre alapuló vizsgálatát*. Egészen kevés és a szociológiai szakkutatással jellegzetesen közeli kapcsolatban álló diszciplína (pl. a demográfia, a néprajz, a településföldrajz stb.) kivételével gyakorlatilag az összes társadalmi tudományok *dokumentációs anyagon* végzik vizsgálódásaikat, sőt egyes esetekben valóságos külön diszciplínát alkotó apparátust hoztak létre abból a célból, hogy ezt a dokumentációt számukra *előállítsa*. Ilyen szerepet tölt be például a közgazdaságtudomány esetében a gazdaságstatisztika apparátusa, a büntetőjogtudomány esetében pedig, némely vonatkozásban, a kriminológia.

Egészen szókimondóan megfogalmazva: majdnem valamennyi társadalmi tudományszak kutatómunkája alapjában véve *íróasztalnál* zajlik le, és pedig nemcsak elméletalkotó fázisában, ahol ez többé-kevésbé magától értetődő minden tudomány esetében, hanem már az adatgyűjtés és ténymegállapítás is az íróasztalra helyezett *dokumentumokon* történik. A falut járó néprajzos, a tájnyelvi sajátosságokat regisztráló nyelvatlasz-készítő, a reprezen-

¹⁸ Hegedüs András: A marxista szociológia tárgyáról és helyéről a társadalomtudományok rendszerében. Magyar Filozófiai Szemle, 1961. 2. sz. 178–179. o.

¹⁹ Uo. 179. o.

²⁰ Uo. 179. o.

tatív felvétel feltételeinek megállapítása végett bizonyos helyszíni vizsgálatokat végző demográfus, a bűnügyi vizsgálatokba bekapcsolódó kriminológus — ezek és ezekhez hasonlóak a társadalmi tudományok viszonylag ritka képviselői, akik az adatgyűjtést és a ténymegállapítást a *terepen* végzik. Egy további csoportjukkal még hamarosan meg fogunk ismerkedni.

Persze, a dokumentációs alapon nyugvó adatgyűjtés és ténymegállapítás sem fontosság, sem megbízhatóság tekintetében nem áll mögötte a *terepen* végzett közvetlen észlelésnek, sőt számos esetben a közvetett, dokumentációs észlelés az egyedül lehetséges vagy egyedül megbízható. Mi mást tegyen a jogtörténész, a klasszikus filológus vagy az irodalomtudós, mint hogy „dokumentumokat” tanulmányoz adatgyűjtés és ténymegállapítás céljából? Azt sem szabad elfelejteni, hogy a mai társadalom közigazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági igazgatási, sőt termelőapparátusának működése is olyan nagy mértékben az írásbeliségen alapszik, illetve ilyen vagy olyan okból írásbelileg regisztrálódik, hogy a különböző társadalmi tudománysszakok igen sok kutatási területén külön „terepmunka” nélkül is rendelkezésre áll dokumentumok alakjában, vagy dokumentumgyűjtés és dokumentumfeldolgozás útján előállítható majdnem minden, ami a kutatás adat- és tényéhségének fedezésére kell.

De azért ez mégsem minden kutatási területen van így és mégsem minden adat- vagy ténytípus esetében! Sőt, ma úgy tűnik — s a kötőjeles vagy szakaszjelű mondatok iránti növekvő igény részben éppen ezt tanúsítja —, hogy *egyre gyakrabban fordulnak elő a közvetett, dokumentációs észleléshez legjobban hozzászokott tudománysszakokban is olyan kutatási helyzetek, amelyekben közvetlen észlelés útján történő adatgyűjtésre és ténymegállapításra van szükség.* Hogy ennek a fejlődésnek mi az oka, azt itt nem tehetjük vizsgálat tárgyává, mert igen messzire vezetne, igen komplex tényezők játszanak közre benne — egyebek közt a társadalmi tervezés és szervezés nagyságrendekkel megnőtt követelményei, újszerű kvantitatív vizsgálati eljárások bevezetése, az alap és a felépítmény kölcsönhatásainak mélyebb megismerése terén tett általános tudományos előrehaladás és még sok minden más. A tényállás maga kétségtelen.

Ha mármost egy közgazdaságtudományi kutatáshoz olyan adatokra vagy ténymegállapításokra van szükség, amelyekhez nem áll rendelkezésre és gazdaságstatisztikai úton sem állítható elő megfelelő dokumentáció, hanem csak a vizsgálat tárgyává teendő társadalmi jelenségnek vagy folyamatnak a *terepen* történő megfigyelése, résztvevőinek és tanúinak rendszeres kikérdezése és válaszaik metodikus kiértékelése, netán kísérleti helyzetek előállítása stb., azaz csak *élő emberek, konkrét tevékenységet folytató embercsoportok társas funkcióinak és társadalmi magatartásának közvetlen észlelése* szolgáltathatja a szükséges adatokat és ténymegállapításokat, akkor erre a célra a közgazdaságtudománynak általában még akkor sincs meg a metodikai arzenálja, adatgyűjtési és ténymegállapítási szinten alkalmazható metodológiája, ha a szóban forgó társas funkciók és társadalmi magatartások *gazdasági* jellegűek, például az üzemi termelőmunkával, a bérezési rendszerek hatásaival, a vásárlási szokásokkal stb. kapcsolatosak. Pontosan ugyanez a helyzet, ha például egy jogtudományi kutatás keretében felmerül az a kérdés, hogy miféle ember és ember közti kapcsolatok, társas folyamatok, csoportstruktúrák érvényesülnek egy három- vagy öttagú, tisztán jogászokból álló vagy vegyes összetételű, netán választott vagy esküdszéki jellegű bírói kollégium „döntéseinek” létre-

jöttében, mi a referens és mi a tanácselnök tényleges „szerepe”; vagy ha egy irodalomtudós az iránt érdeklődik, hogy mi tesz egy könyvet — dokumentatíván vizsgálható tartalmi elemein felül — „bestseller”-ré, s tulajdonképpen kik az olvasók, milyen úton jutnak hozzá a könyvhöz és hogyan jut el egyáltalán hozzájuk a siker híre. Hiába tartoznak az itt példaként felhozott társadalmi jelenségek, ill. folyamatok a jogi vagy az irodalmi élet körébe — ilyen irányú társadalmi adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységre — közvetlen észlelésre! — a jog- és az irodalomtudomány éppoly kevésbé van berendezve, mint az imént említett típusú információk beszerzésére a közgazdaságtudomány. A tényleges helyzet tehát az, hogy a társadalmi jelenségek és folyamatok közvetlen észlelésére alkalmas széles körű adatgyűjtési és ténymegállapítási metodikai arzenállal és speciálisan ilyen célra kifejlesztett metodológiai elvekkel a társadalmi tudományok körében jelenleg csak a szociológiai szakkutatás (és — mint említettük — lényegesen szűkebb körben a demográfia, a néprajz, a településföldrajz stb.) rendelkezik, s ha bármely más társadalmi tudomány szak körében ilyen típusú közvetlen észlelésekre van szükség, akkor a kutatásnak — ha akarja, ha nem — szociológiai vizsgálati módszerekhez kell folyamodnia és a szociológia szakmai módszertanának kritériumai alapján kell meghatározni — e módszereket és módszertani kritériumokat adott esetben saját speciális szükségleteihez adaptálva —, hogy milyen adatgyűjtési és ténymegállapítási eljárásokat alkalmazzon, illetve milyen feltételek mellett, milyen értékeléssel és milyen kombinációban alkalmazza őket. Döntően ez a körülmény határozza meg a kötőjeles vagy szakszociológiák „marginális jellegét”, ez indokolja határhelyzetüket és egyben kialakulásuk szükségszerűségét. S mivel a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás módszereit és alkalmazásuk módszertani elveit az egyes társadalmi tudományok (pl. a közgazdaságtudomány, a jogtudomány, az irodalomtudomány) speciális szükségleteihez adaptálni kell, továbbá a velük vizsgált speciális jelenségek és folyamatok megfelelő kezelése a szóban forgó tudományok körébe tartozó (pl. közgazdaságtudományi, jogtudományi, irodalomtudományi) szakismereteket feltételez, végül pedig — mint tudjuk — az adatgyűjtés és ténymegállapítás mikéntje bizonyos mértékig kihat a magasabb módszertani szintű szakmai feldolgozási és kiértékelési metodikai és metodológiai kérdéseire; világos, hogy az egyes társadalmi tudományok ilyen típusú kutatásai bizonyos mértékig sajátos „kétlaki” részletdiszciplínákat, ti. éppen kötőjeles vagy szakszociológiákat fognak alkotni, amelyek bizonyos vonatkozásban a szociológia, bizonyos vonatkozásban az érintett tudományok részének tekinthetők.

Persze, ez nem okvetlenül marad így. Például éppen a marxista közgazdaságtudomány bizonyos újabb erősen fejlődő speciális ágai, különösen az ipar- és munkagazdaságtan, oly mértékben elsajátítják, átformálják és kisajátítják — mondhatnók: „átspecializálják”, „átszakosítják” — a maguk céljaira a szociológiai szakkutatás körében kifejlődött közvetlen észlelési metodikákat a hozzájuk tartozó metodológiai elvekkel együtt, hogy itt már-már megszűnik a lehetősége, ill. a szükségessége annak, hogy kötőjeles vagy szakszociológiai kutatásról beszéljünk, s helyett a közvetlen észlelés szociológiai eredetű metodikaival és metodológiai elveivel kibővített, de egyáltalán nem marginális jellegű, hanem centrálisan közgazdaságtudományi szakkutatással állunk szemben. Talán hasonlóan alakul a helyzet a marxista jogtudomány néhány ágában is, míg másutt inkább a fordított tendencia érvényesül: a marxista szociológiai szakkutatás kibontakozásával megfelelő lehetőség nyílik

olyan vizsgálatok szociológiai specialisták által való elvégzésére, amelyeket eddig az egyes tudománysszakokon belül azoknak szakemberei úgyszólván botcsinálta amatőr-szociológusokként voltak kénytelenek végrehajtani.

Mindebben tulajdonképpen semmi meglepő nincs. Lényegében egészen analóg folyamat játszódott le — igaz, hogy jó régen! —, amikor a „történeti módszer”, azaz a történetkutatás módszertani szempontjai és adatgyűjtési, ill. ténymegállapítási metodikái bevonultak a „klasszikus örökség” fenntartására berendezett *humaniorák* területére. Ne felejtjük el, hogy nemcsak kötőjeles szociológiánk, hanem kötőjeles történettudományaink is vannak — jogtörténet, irodalomtörténet, művészettörténet, nyelvtörténet, zenetörténet és így tovább! S ha jól megnézzük, akkor az a helyzet, hogy ezeknek a ma már részben igen nagy múltú diszciplínáknak egy része változatlanul marginális jellegű, vagyis a történettudomány és valamely más társadalmi tudománysszak határtudományának számít (mint például a jogtörténet), más része a történetkutatás bizonyos módszereinek és módszertani elveinek egy más tudománysszak által való elsajátítása és „átspecializálása” révén megszűnt marginális lenni (mint ahogy a nyelvtörténet a nyelvtudomány centrális és integráns részévé vált); s végül van a társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak egy széles köre, amelyet — minden kötőjel nélkül — maga az „egyetemes történet” vizsgál, és nem is igen vizsgálhat más. Ettől függetlenül áll persze az, hogy végső soron minden történetkutatás — akár az egyetemes történet, akár valamely kötőjeles történettudomány, akár bármilyen más társadalmi tudománysszak keretében űzik — *egyetlen* átfogó történeti folyamat vizsgálatát jelenti, *egyetlen* történettudomány részmegnyilvánulása.

Az óriási különbség persze az, hogy a történettudomány olyan hatalmas múlttal, olyan nagyszerűen kifejlesztett kutatási módszertannal és a minden más társadalmi tudománysszak számára is nélkülözhetetlen szakmai módszerek olyan dús fegyvertárával rendelkezik, hogy senkinek eszébe sem juthat olyan kérdéseket felvetni, hogy van-e szaktudományos „léti jogosultsága”, s vajon nem „csak” a történelmi materializmusnak a konkrét történelmi jelenségekre és folyamatokra való alkalmazását elősegítő „technikák” bizonyos együttesét testesíti-e meg, amolyan „segédtudomány” módjára. Azt sem kérdezi senki, hogy tulajdonképpen hol van a történettudomány sajátlagos „tárgyköre”, amikor a gazdasági fejlődés törvényszerűségeivel a közgazdaságtudomány, az állami és jogi fejlődés törvényszerűségeivel az állam- és a jogtudomány, a nyelvi és az irodalmi fejlődés törvényszerűségeivel a nyelv- és az irodalomtudomány foglalkozik, méghozzá: ha marxista szellemben űzik, akkor „aktuális” és történeti” vonatkozásban egyaránt — és így tovább.

Mindezek a kérdések azonban felmerülnek a *szociológiával*, mégpedig marxista részről, természetesen, a *marxista szociológiával* szemben. Így néhány igen tiszteletre méltó marxista filozófus és történész ma is kitart amellett a régebben eléggé elterjedt, de ma már — úgy véljük — mindinkább háttérbe szoruló felfogás mellett, amely szerint a marxista szociológia nem alkothat külön szaktudományt, mert a történelmi materializmussal azonos, illetve közelebbről: mert a történelmi materializmus a marxizmus szociológiája. Mármost minden ilyen megfogalmazásból természetesen feltétlenül helyes *annyi*, hogy — mint már kezdetben kiemeltük — a társadalmi jelenségek bármiféle marxista társadalomtudományi vizsgálatához az általános elméleti és módszertani alapot a történelmi materializmus nyújtja, tehát a *marxista*

szociológia szükségképpen *történelmi materialista* szociológia. Viszont azért semmiképpen sem szabad megfeledkezni arról, hogy a marxista szociológiából *de facto* korántsem csak a történelmi materializmus általános elmélete és módszertana van meg! Senkinek sincs joga figyelmen kívül hagyni a marxista szociológiai szakkutatásnak azt a szaktudományos alapvetését, amely egyrészt — mint erről hamarosan bővebben is szólni fogunk — klasszikusaink műveiben van „elrejtve”, s amelyet másrészt a Szovjetunióban és ennek nyomán a szocialista tábor sok más országában főleg az utóbbi évek során nagyarányúan kibontakozott és semmiképpen nem lebecsülendő konkrét szociológiai kutatási gyakorlat hozott létre. S ehhez még hozzájárul egyfelől a szocialista építésnek és társadalomszervezésnek úgyszólván menet közben megszervezett hatalmas tapasztalatkinccse a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek és folyamatok konkrét politikai, gazdasági, kulturális stb. feladatok megoldása érdekében végzett számbavételéről, nyilvántartásáról és kiértékeléséről, ami a marxista szociológiai szakkutatás módszertana számára éppoly sokoldalúan hasznosítható, mint másfelől az a sok metodológiai és metodikai vívmány, amelyre a szociológiai szakkutatással szomszédos vagy módszertanilag rokon vizsgálódások keretében — például a demográfiai, az ipargazdaságtani, a munkalélektani stb. kutatás területén — tettek szert a marxista társadalomtudományi kutatás különböző ágainak képviselői. S ha az a rendkívül kedvező fejlődés, amely a marxista szociológiai kutatás terén az ötvenes évek második felében a Szovjetunióban indult meg, és ma már a szocialista tábor legtöbb országában, nálunk is, a konkrét kutatómunka oly komoly fellendülésére vezetett, s az elkövetkező évek során ilyen gyorsuló tempóban halad előre — és ebben nincs okunk kételkedni! —, akkor nem vitás, hogy igen hamarosan minden marxista teoretikusunk fenntartás nélkül beszél majd a *szaktudományos* értelemben vett marxista szociológiáról, amely — ugyanúgy, mint a marxista történettudomány — elválaszthatatlan a történelmi materializmustól, de egyben annak a társadalmi jelenségek és folyamatok egyetemére való sajátos szakszerű kutatási alkalmazását jelenti.

Nem szándékoznak a marxista szociológia szaktudományos létjogosultsága és tudományrendszertani meghatározása körüli vitát, amely, nézetünk szerint túlságosan is elhúzódott és elvont vonatkozásaiban eléggé terméketlennek bizonyult, ezen a helyen tovább folytatni. A végső és mindenkit meggyőző szót ebben a tekintetben úgyis csak a marxista szociológiai szakkutatás konkrét *teljesítményei* mondhatják ki, s most éppen ezekre a teljesítményekre van a legnagyobb szükség! Ami ugyanis a marxista szociológiai *szakkutatások* azaz — mint mondani szokták — a *konkrét szociológiai kutatások* szükségességét illeti,²¹ ebben a kérdésben az érdemi döntést a gyakorlati élet már meghozta.

²¹ Marxista szociológiai *szakkutatás*on abban az értelemben, ahogy e tanulmányukban alkalmazzuk e kifejezést, lényegében ugyanazt értjük, mint amit az utóbbi időben nálunk *konkrét* szociológiai kutatásnak is szoktak nevezni. A magunk részéről előnyben részesítjük a „szakkutatás” szót, bár ez nem elvi fontosságú kérdés. Mégis, két indokot hoznánk fel szóhasználatunk alátámasztására. Először is azt, hogy akár szakkutatásról, akár konkrét kutatásról beszélünk, végeredményben a módszeres szociológiai *adatgyűjtő és ténymegállapító tevékenységet* és az ehhez fűződő közepes általánosságú *szaktudományos elméletalkotást kívánjuk* megkülönböztetni attól a szükségszerűen hozzá csatlakozó, de részben már más, ti. éppen a történelmi materializmus magas szintű *elméleti problémáinak* kutatásához nélkülözhetetlen speciális *filozófiai felkészültséget igénylő tevékenységtől*, amely a szociológiai szakkutatás (és minden más társadalomtudományi szakkutatás) eredményeit kiértékelni s a tudományos szocializmus *általános elméletébe* integrálni hivatott.

Kiderült, hogy a termelésben, az állami és a gazdasági igazgatásban és a társadalmi tevékenység számos ágában a problémák egész serege merül fel, amelyek megoldása — kiváltképpen a tervszerű socialista társadalomépítés keretében — sokszor egyenest megköveteli a speciális szociológiai adatgyűjtést és ténymegállapítást, valamint az így nyert tapasztalati anyag szaktudományos jellegű szociológiai feldolgozását, míg az ebből nyerhető magasabb szintű általánosítások nélkülözhetetlenek ideológiai munkánk számára. A szóban forgó problémák nem ritkán olyan természetűek, hogy a szociológiai szakkutatáson kívül a társadalmi-történeti kutatás más szakmai ágai számára csak részlegesen vagy egyáltalában nem hozzáférhetőek, sőt filozófiai tárgyalásuk letésége is éppen azon múlik, hogy a szakkutatás olyan eredményeket produkáljon, amelyek alapot nyújtanak a megfelelő általánosításokra. Még gyakoribbak azonban az olyan problémák, amelyek a marxista szociológusok és a többi marxista társadalmi tudomány szak képviselőinek közös erőfeszítését, messze-menő konkrét kutatási együttműködését igénylik; ide tartoznak, a többi között, mindazok a határterületi kérdések, amelyekről a kötőjeles vagy szakszociológiák kapcsán már beszéltünk.

Ami nem annyira a gyakorlat, mint inkább az elmélet vonatkozásait illeti, felvetődik még az a probléma, hogy tulajdonképpen hol vannak a szociológiai szakkutatás körébe tartozó s annak már adatgyűjtő és ténymegállapító munkájától is elválaszthatatlan szakmai elméletalkotás „felső határai” — meddig beszélhetünk tehát a marxista szociológia *szaktudományos* elméletei-

Mármost úgy véljük, hogy éppen a marxista terminológia keretében a „konkrét” jelző nemigen szolgálhat a *szaktudományos* kutatás tematikájának és céljainak az *általános elméleti, ill. filozófiai kutatás* tematikájától és céljaitól való megkülönböztetésére. Végre is a dialektikus materializmus az általánost lépcsőfoknak tekintí, amely a konkrét megismerése felé visz (Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra, 1954. 268. o.). Második érvünk gyakorlatiasabb: Most, amikor a nemzetközi tudományos fórumokon, a Nemzetközi Szociológiai Társaságban az UNESCO által szervezett kutató-vállalkozások körében stb. mind gyakrabban kerülnek érintkezésbe a marxista kutatók a polgári szociológusokkal, a „konkrét” szó ilyen minősítő használata félreértésekre adhat alkalmat. A helyzet ugyanis az, hogy a polgári szociológia egyik ma is igen befolyásos irányzata, a francia polgári szociológiában változatlanul döntő pozíciókat betöltő durkheimi pozitivisták iskola immár évtizedek óta jelszavává tette a „konkretságot”, s ez mint ilyen pozitivisták jelszó és követelés szerepel a polgári szociológia világában. Ha például felütjük Armand Cuvillier közismert kézikönyvében a szociológiai módszertan alapvető szabályairól szóló fejezetet, ott első ilyen szabályként a *konkretság* szabályát (règle du concret) fogjuk találni a következő megfogalmazásban: „La sociologie n'est donc pas une métaphisique de la société, mais une science expérimentale des faits sociaux. Sa première règle de méthode est, par suite, qu'elle doit partir du concret” (Manuel de sociologie. Paris, 1958. Presses Universitaires de France. I. köt. 248. o.). Persze, önmagában véve kevés kivetni való van azon a meglehetősen semmitmondó „módszertani szabályon”, amely szerint „a szociológiának a konkrétumból kell kiindulnia”, s persze, teljesen egyetérthetünk azzal, hogy „a szociológia nem a társadalom metafizikája”, de aki csak némileg is járatos a durkheimi pozitivisták szociológia terminológiájában, annak számára világos, hogy Cuvillier idézett és igen tipikus megfogalmazásának összes terminusai („science expérimentale”, „faits sociaux”, „partir du concret”) olyasmit jelölnek, ami a marxista szociológiai szakkutatástól teljesen idegen és ellentétben áll a dialektikus és történelmi materializmus alapvető elgondolásaival. Így tehát a marxista szociológiai szakkutatásnak éppen a „konkrét” jelzővel való kiemelt minősítése olyan félreértést szülhetne a polgári szociológusok körében, mintha koncessziót kívánnának tenni a durkheimi pozitivisták konkrétizmus irányában. Persze, nem a „konkrét” szó az egyetlen, amelyet a marxizmusban más értelemben használunk, mint azt a polgári tudósok megszokták, de úgy véljük, hogy az itt elmondottak együttvéve megmagyarázzák, miért részesítjük előnyben ez általunk javasolt „marxista szociológiai szakkutatás” kifejezést.

ről (ugyanolyan értelemben, mint ahogy például marxista jogtudományi, demográfiai vagy nyelvtudományi elméletekről beszélünk) —, s hol kezdődik az általánosításnak az a foka, amelyet már filozófiainak kell tekintenünk. Személyes felfogásunk ebben a kérdésben az, hogy a történelmi materializmus tematikája, bizonyos tekintetben, átmenetet alkot a marxista filozófiai kutatás és a legtágabb értelemben vett marxista társadalomtudományi szak kutatás munkaterülete között. A történelmi materializmus tanainak vannak olyan részei, amelyek úgyszólván centrális filozófiai tanítások, míg más részei fokozatosan átvezetnek a szaktudományos elméletalkotás körébe. Szerintünk itt éles határ — vagy éppenséggel a tudományos fejlődés mindenkor állapótól független, egyszer s mindenkorra rögzített választóvonal — nincsen. Hogy példát mondjunk: azok a nevezetes tételek, amelyeket Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához” írott előszavában fejt ki a társadalmi alap és a társadalmi felépítmény viszonyáról, a történelmi materializmus centrálisan filozófiai jellegű tételei közé tartoznak; ezzel szemben Engelsnek „A család, a magántulajdon és az állam eredetéről”-ben foglalt fejtegetései jórészt a történelmi materializmus olyan kérdéseivel foglalkoznak, amelyek — nagy filozófiai horderejük mellett — mégis már átvezetnek a marxista szaktudományos (a többi között történettudományi, államtudományi, szociológiai) elméletalkotás területére. Egyébként az éles elhatárolásnak itt nem is volna semmiféle haszna vagy jelentősége, mert hiszen éppen marxista felfogás szerint egyáltalán nem kívánatos az, hogy a marxista társadalomtudományi szakkérdésekkel foglalkozó tudós ne filozofáljon, vagy hogy a marxista filozófiai kutató távol tartsa magát a társadalomtudományi szakkérdések vizsgálatától bár ugyanakkor mindkettőnek általában bizonyos mértékig eltérő speciális ismeretekkel is kell rendelkeznie és munkamegosztásos alapon működik együtt.

A marxista szociológiai szakkutatás oldaláról nézve, a helyzet úgy fest hogy *van* — és felfogásunk szerint *kell is, hogy legyen!* — a kutatási eredmények elméleti feldolgozásának olyan szintje, amely már *filozófiai* jellegű. De ez éppen olyan kevésbé jelenti a szociológiai szakkutatás szaktudományos jellegének megszűnését, mint ahogy a nyelvtudomány szaktudományos jellegén nem változtat az, hogy a nyelvészeti kutatás felső problémaszintje — például a nyelvi jel és a jelentés, a nyelvi kifejezés és a gondolkodás viszonyának magas fokú általánosságban való vizsgálata — a filozófiai problematika integráns részét alkotja.²²

²² A marxista szociológia körüli hazai vitában talán nem véletlenül éppen Molnár Erik volt az, aki tudományos szinten és igen tiszteletre méltó érveléssel a leghatározottabban kitartott amellett, hogy külön szociológiai *tudománysszakra*, szociológiai *szaktudományra* a marxizmus tudományrendszerében nincs szükség, mert — mint mondotta — „a történelmi materializmus szociológia és a történelmi materializmus nem más, mint a marxizmus szociológiája”. Emellett legfeljebb egyfajta „szociográfiai kutatásnak” lehet helye, amely „segédtudománya” a szociológiának, mert anyagot gyűjt, anyagot készít elő feldolgozásra, amit azután a történelmi materializmus mint szociológia általánosít. (A hazánkban folyó szociológiai kutatások helyzete és problémái, id. kiad., 617. o.). A magunk részéről nem osztjuk ugyan Molnár Erik nézetét, s nem hisszük, hogy *szakmai* módszertan és *szakmai* elméletalkotás nélkül eredményesen lehet anyagot gyűjteni és előkészíteni, vagy hogy a történelmi materialista általánosítás nem feltételezné itt is — mint akár a jogtudomány vagy a közgazdaságtudomány esetében — az anyagnak a történelmi materializmus alapján álló, de azért mégis specializált szaktudomány keretei közötti közepes általánosságú, azaz éppen *szakmai* elméleti feldolgozását — mindazonáltal megértjük és megfelelően méltányolni tudjuk Molnár Erik álláspontját. Végre is mindenemű szakosodásban a kutatók speciális ismeretek iránti korlátolt befogadóképessége és

Tanulmányunk második részében a marxista szociológiai szakkutatásnak azzal az *alsó szintjével* kívánunk foglalkozni, ahol a kutatás *szakmai* jellege legvilágosabban domborodik ki, s ahol egyben legjobban válnak láthatóvá a *szakmai módszertannak* azok a vonásai, amelyek a marxista szociológiai szakkutatást a marxista társadalomtudományi szakkutatás más ágaitól, első sorban a társadalmi jelenségek és folyamatok *közvetlen észlelésére* használt módszerek révén, megkülönböztetik. Korántsem a marxista szociológiai szakkutatás *egész* módszertanának problematikájával kívánunk tehát foglalkozni, hanem annak csak egyik, hazai kutatásunk jelenlegi állapotában, véleményünk szerint, különösen aktuális kérdésével, nevezetesen azzal, hogy *milyen szerepre hivatottak a marxista szociológiai szakkutatás sajátos módszertanának keretében a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás különböző módszerei*. Félreértés elkerülése végett megjegyezzük, hogy ezeket a módszereket, ill. a hozzájuk fűződő módszertani megfontolásokat összességükben sem azonosítjuk a szakkutatás teljes módszertanával, amely, magától értetődően, nemcsak a minden adatgyűjtési és ténymegállapítási munkában is *implicit* elméletalkotásra, hanem az adatok és a tények egész szaktudományos feldolgozására, így, a többi között, a szaktudományos hipotézisek felállítására és verifikálására, valamint a tapasztalati eredményeknek *explicit* szaktudományos elméletalkotás keretében való bizonyos fokú általánosítására kiterjed.

Témánk ilyen körülhatárolásánál hazai szociológiai szakkutatásaink bizonyos éppen idevágó módszertani problémáinak aktualitásán kívül még két bizonyos szempont is vezetett. Egyrészt az, hogy a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás látszólag tisztán „technikai” szintjén különösen élesen mutatkozik meg az, hogy a legaprólékosabb szakmai részletkérdések eldöntésénél is mennyi komoly kérdést vet fel és mennyi nélkülözhetetlen iránymutatást nyújt a történelmi materializmus általános elméleti és módszertani elveinek alkalmazása. Másrészt az, hogy a történelmi materialista szemléletnek ilyen szigorúan „szakmai” metodikai kérdésekre való alkalmazása révén — úgy véljük — mindennél világosabban demonstrálni lehet, milyen szükségszerűségek határozzák meg a marxista szociológiai szakkutatás sajátos szakmai módszertanának kialakulását, s milyen szükségszerű metodológiai különbségek adódnak még a polgári szociológiához hasonló vagy akár tőle átvett adatgyűjtési és ténymegállapítási eljárásoknak a marxista és a polgári kutatásban való használata között.

Témaválasztásunk végül módot nyújt arra is, hogy rámutassunk marxista szociológiai szakkutatásunk sok tekintetben még feltárásra váró, de teljesen hozzáférhető részeiben is még túlságosan kevésbé kiaknázott *klasszikus örökségére*. Ezen a téren kétségkívül komoly mulasztásaink vannak! Hosszas vitákat folytatunk például a kérdőíves „ankét-módszer” marxista szociológiai szakkutatások céljára való alkalmazhatóságának feltételeiről, sőt a polgári szociológiai

egyebek közt, ebből is eredő munkamegosztási szükséglete tükröződik. Ha mármost valaki, mint Molnár Erik, valóban kivételes módon *egyesíteni* tudja személyében — sőt életművében — a marxista filozófus, történész, közgazdász, jogtudós és szociológus specialításait, tehát adott esetben úgyszólván *önmagával* dolgozhat munkamegosztásban, akkor érthető, ha nem is csak egyes tudománysszakok határai tűnnek el szeme elől, hanem már-már egész tudománysoportokat *egyetlen* tudománynak lát. S ebben nagyon-nagyon magas szintről nézve igaza is van, mert a történelmi materializmus elméleti magaslatairól vagy éppenséggel a dialektikus materializmus végső csúcsairól nézve, persze már „csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát”, amint ezt „A német ideológiá”-ból magunk is idéztük.

giában meghonosodott kérdőív-szerkesztési metodikák „átvételéről”, ezzel szemben, legjobb tudomásunk szerint, nincs pillanatnyilag egyetlen újabb keletű, bel- vagy külföldi marxista szociológiai tanulmány, amely szakszerű vizsgálat tárgyává tette volna a *marxi* „kérdőív-technikát”. Pedig Marx — mint Sörgéhez írt 1880. november 5-i (magyar fordításban is rendelkezésre álló) leveléből tudhatjuk²³ — nagy terjedelmű kérdőívet szerkesztett a francia munkásság életviszonyainak felvételezésére, s e kerek 25 000 példányban terjesztett, kerek száz kérdést felölelő „questionneur”-nek, az annak idején nagy port felvert „Enquête Ouvrière” alapokmányának szövege teljes egészében rendelkezésre áll Marx és Engels műveinek moszkvai összkiadásában, sőt — noha az összkiadás megfelelő magyar nyelvű kötete még nem jelent meg — már jó néhány éve magyar fordításban is;²⁴ mellesleg szólva a polgári szociológiatörténetek teljesen magától értetődően hivatkoznak rá a szociológiai felvételezés múltjával foglalkozó tanulmányaikban.²⁵

Sajnálatos, hogy Marxnak, Engelsnek és Leninnek a szociológiai *szak-kutatás*, sőt részben éppen annak *adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerei* és nem utolsó sorban *kvantitatív kiértékelési metodikái* terén tett nagy és úttörő kezdeményezéseiről, módszertani vívmányairól milyen kevés szó esett eddig a marxista szociológia körüli vitáinkban; sőt a magunk részéről nem is ismerünk sem a hazai, sem a külföldi marxista irodalomban olyan munkát, amely megkísérelte volna *rendszeresen* feldolgozni klasszikus örökségünknek ezt a részét. Az is furcsa, hogy sokat beszélünk a polgári szociológiai *szak-kutatás* ilyen vagy olyan vizsgálati módszereinek átvételéről és saját céljainkra való adaptálásáról, de alig ejtünk szót arról, hogy a marxizmus klasszikusainak a legkülönbözőbb vizsgálati eljárások és irányok kifejlesztése terén milyen *prioritásai* vannak az *egész*, tehát a *polgári* szociológiai szakkutatással szemben is, holott e prioritásokat számos nem-marxista vagy a marxizmussal egyenest szemben álló kutató minden további nélkül elismeri. Az üzemi munkacsoportoknak a mai kapitalista üzemszociológiában igen elterjedt ún. csoportdinamikai vizsgálata tekintetében például Hofstätter az egész kutatási kezdeményezést és az alapvető metodológiai szempontok kialakítását Marxnak a kooperációra s a részmunkás és az összmunkás viszonyára vonatkozó, számtalan nagy fontosságú szociálpszichológiai megfigyelést tartalmazó vizsgálódásainak tulajdonítja,²⁶ Asch sok kiadásban megjelent és számos amerikai egyetemen tankönyvként használt szociálpszichológiája pedig az „interakció”-vizsgálatokról szóló fejezetéhez egyenest *forrásmunkaként* adja meg „A tőke” I. kötetének 13. fejezetét.²⁷ S hol volt még az egész kapitalista üzemszociológia,

²³ Marx—Engels: Válogatott levelek. 1843—1895. Szikra, 1950. 397. o.

²⁴ Marx—Engels: Művek. (II. orosz nyelvű összkiadás.) Moszkva, 1961. II. köt. 233—240. o. Részletes történeti jegyzet hozzá: 572—573. o. Magyarul: „Körkérdés a francia munkásokhoz”. Marx—Engels: A szakszervezetekről. Szikra, 1956. 172—179. o.

²⁵ Legújabbban Nathan Glazer „The Rise of Social Research in Europe” (A társadalomkutatás felemelkedése Európában) c. szociológiatörténeti tanulmánya tárgyalja a „The Human Meaning of the Social Sciences” (A társadalomtudományok emberi értelme) c. kötetben (New York, 1962. The World Publishing Company. 43-72. o.). Glazer tendenciózus tanulmánya „legjobb akarata” ellenére sem tudja elhallgatni sem ezt a marxi kezdeményezést, sem Engels módszertanilag úttörő manchesteri kutatásait.

²⁶ Hofstätter, Peter R.: Gruppendynamik (Csoportdinamika). Hamburg, 1957. Rowohlt Verlag. 203. o.

²⁷ Asch, Solomon E.: Social Psychology (Szociálpszichológia). Englewood Cliffs, 1959. Prentice Hall. 182. o.

amikor a múlt század kilencvenes éveiben egy oroszországi gyárban — s aligha csak egyetlenegyben — a következő játszódott le:

„Az előadótól részletesen kidolgozott *kérdőíveket* kaptunk, amelyek megválaszolásához alaposan el kellett mélyednünk a gyár életében és azt gondosan meg kellett figyelniünk. Az üzemen munka közben gyakran kellett a legkülönbözőbb ügyekkel más műhelyekbe mennünk, valójában azért, hogy a szükséges felvilágosításokat részint *megfigyelésekkel*, megfelelő alkalommal azonban *beszélgetések* révén is megszerezhessük.”²⁸

Az „előadó”, akinek kérdőíveivel és megfigyelési lapjaival e visszaemlékezések szerzőjének, egy pétervári munkásnak szerszámládája, mint ugyanitt írja, „mindig telve volt” — talán mondanunk sem kell — a húszegynéhány éves Lenin. S a visszaemlékezések hitelességét bizonyítja, hogy amikor Lenin 1910-ben értesült szerzőjüknek, I. V. Babuskinnak haláláról, búcsúztatott írt róla, mint kedves tanítványáról, azon „élharcosok” egyikéről, akiknek fáradhatatlan, hősies, kitartó munkája nélkül „az OSZDMP nemhogy tíz évig, de még tíz hónapig sem maradt volna fenn”.²⁹

Ami a mai polgári szociológiai szakkutatásban dokumentációs anyagok, a többi között, újságok, rádióadások híryanagának ún. motívumstatisztikai kiértékelése céljára használt kvantitatív elemzési módszereket („content analysis” stb.) illeti, az ilyen típusú szociológiai adatgyűjtésnek és ténymegállapításnak még a *lehetőségét* is Marx fedezte fel, s ő dolgozta ki alapvető *metodikáit*, amikor az akkori angol ipari munkásság életviszonyainak semmiféle hivatalos statisztika által nyilvántartásba nem vett vonatkozásairól egész újságcikkek híryanagának rendszeres motívumstatisztikai kategorizálása és feldolgozása útján nyert hiteles kvantitatív ténymegállapításokat.³⁰ Csak egy pillantást kell vetni például „A tőke” első kötetében a 8. fejezet („A munkanap”) lábjegyzetanyagára vagy a kötet végén közölt újságbibliográfiára, s mindjárt fény derül e módszeres adatgyűjtő munka méreteire. Mint Nathan Glazer, a marxizmus iránti különösebb rokonszenvvel igazán kevésbé gyanúsítható amerikai szociológus írja már említett szociológiatörténeti tanulmányában, az ilyen típusú adatanyag egyáltalán csak Marx és Engels munkássága által vált ismeretessé. Ami pedig azokat a helyszíni megfigyeléses és kikérdéses adatgyűjtési és ténymegállapítási módszereket illeti, amelyeken „A munkásokosztály helyzete Angliában” hatalmas manchesteri szociológiai felvétele nyugszik, s amelyeket nagyrészt Engels maga alakított ki, még kisebb részben Leonhard Horner és néhány más, hozzá hasonló megvesztegethetetlen tisztességű gyárfelügyelő vizsgálati gyakorlatából eredtek, ezekről Glazer igen helyesen állapítja meg, hogy mindmáig túl kevésbé képezték gondos történeti

²⁸ Бабушкин, И. В.: Воспоминания 1893—1900 (Visszaemlékezések). Leningrád, 1925. 51. o.

²⁹ Lenin: Művei. Szikra, 1955. 16. köt. 376. o.

³⁰ E ma rendkívül széles körűen alkalmazott módszereket illetően lásd Maurice Duverger: Méthodes des sciences sociales (A társadalomtudományok módszerei). Paris, 1961. Presses Universitaires de France. 126—171. o. — Az a körülmény, hogy a dokumentációs anyagok kvantitatív elemzésének módszereit a polgári szociológiában gyakran félrevezetően, sőt olykor kifejezetten félrevezetés *céljára* használják, mit sem mond e módszerek tudományos értékéről. Ha a szociológiai adatgyűjtés és ténymegállapítás mindazon metodikáit el kívánnók vetni, amelyeket tudománytalanul vagy kifejezetten reakciós propagandacélokra is fel szoktak használni, nem nagy metodikai választékunk maradna.

és módszertani elemzés tárgyát, s bennük keresendő az egész mai szociológiai felvételező munka egyik legfontosabb metodológiai ősforrása.³¹

Ma már a polgári demográfiában, nemkülönben a polgári település- és családszociológiában is egészen magától értetődően alkalmazzák a bér-, lakás- és családnagyság-adatoknak azt a korrelatív kiértékelését, amelyet Marx vezetett be. Ezt illetően megint csak egy a marxizmustól igen távol álló tudós, Gerhard Mackenroth, a nemrégiben elhunyt nagy tekintélyű német demográfus figyelmeztet arra, hogy noha szerinte Marx „gyakorlati következtetései” egyáltalán nem helytállóak, „arról mégsem szabad megfeledkezni, hogy Marx volt az első, aki szembeszállt a 'népesedési törvény' általános érvényesülésével” és megindította „a társadalmi rendszerek és az átalakulásaikhoz fűződő történeti népesedési törvények” konkrét társadalomkutatás útján való vizsgálatát.³² Amikor az ember ilyesmiket olvas, vagy éppenséggel beleütközik abba, hogy Max Weber 1904-ben az Archiv für Sozialwissenschaft und Sozial-

³¹ Glazer, i. m. 52—54. o. — Engels manchesteri munkájának előzményeit és körülményeit illetően sok érdekes összefüggés vár feltárára. Mintegy nyolc évvel Engels Manchesterbe érkezése előtt alakult meg az ottani statisztikai társaság, amely kifejezetten azt tűzte ki célul, hogy „alapítói erős vágyának megfelelően támogatást nyújtson a *gyári népesség szociális viszonyai megjavulásának előmozdításához*”, s mindjárt kezdetben néhány feltűnést keltő vizsgálati eredményt produkált. A manchesteri mozgolódás szemet szűrt az öreg Malthusnak, aki külön beadványt dolgozott ki egy olyan londoni ellentársaság megalapítására, amelynek az a tisztán tudományos — értsd: reform-szándékotól mentes — feladata, hogy „a társadalom jelenlegi viszonyaira és kilátására illusztratív tényeket gyűjtse és osztályozza”. Így jött létre a Manchester Statistical Society antipólusaként az Albert királyi herceg védnöksége alatt álló Statistical Society of London, a későbbi Royal Statistical Society, amelynek patrónusa Albert herceg, Viktória királynő férje, s amelynek prospektusa mindjárt világos oldalvágással Manchester felé, megállapítja, hogy „a Társaság első és leglényegesebb magatartási szabályának fogja tekinteni *mindennemű véleménynyilvánítás kizárását tárgyalási anyagából és kiadványaiból*, s figyelmét szigorúan csak tényekre, mégpedig lehetőleg számszerűsített és táblázatokban elrendezett tényekre fogja korlátozni”. Ennek megfelelően az 1841-es népszámlálás alkalmából a londoni statisztikai társaság nyeri el a kormány hivatalos tanácsadótestületének szerepét, amit a továbbiakban is (mind a mai napig) megtart, a manchesteri társaság pedig kizorul az országos munka területéről, s az iparvidék viszonyainak helyi felvételek útján való tisztázására összpontosítja — szinte kényszerűen — erőit. S ekkor, az 1841-es népszámlálás előkészítése körül lefolyt harc hullámverése közepette érkezik Manchesterbe, és kezd meg munkáját Engels. Hogy a kép valamivel teljesebb legyen, még megjegyezzük, hogy 1835-ben jelenik meg Párizsban Adolphe Quetelet könyve: „Sur l'homme — Essai de physique sociale” (Az emberről — Tanulmány a szociális fizikáról), amely minden elméleti és módszertani fogyatékosága mellett mégis igen tiszteletre méltó kísérletet jelent bizonyos szociálstatisztikai összefüggések feltárára, s ezért azonnal kiváltja Comte dühös támadását, míg Márx a későbbiekben méltánylóan mutat rá Quetelet-nek „nagy múltbeli érdemeire” (Marx—Engels: Összes művei. I. szovjet kiadás. Moszkva, 1935. 26. köt. 7. o.), különösen azokra a vizsgálódásaira, amelyekkel — sok polgári elfogultsága ellenére — a kapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyainak a bűnözési statisztikával való kapcsolatait igyekezett tisztázni. Az öreg belga statisztikus egy ideig történetesen Albert herceg nevelője volt, tehát hírére véve annak, hogy neveltje Viktória királynő férje lett, megpróbálja Londonban befolyását érvényesíteni az ottani statisztikai társaság munkájának megfelelő irányba terelése érdekében, de csak azt éri el, hogy Albert elvállalja a Statistical Society of London patronátusát, ami még jobban megerősíti a malthusi inspirációjú ellenmozgalomnak a manchesteriekkal szemben elfoglalt pozícióit. Mindehhez lásd T. S. Ashton: Economic and Social Investigations in Manchester, 1833—1933 (Gazdasági és társadalmi kutatások Manchesterben, 1833—1933). London, 1934. 3. és köv. o., Glazer, i. m. 47—54. o.

³² Mackenroth, Gerhard: Bevölkerungslehre (Népesedéstudomány). A Gehlen-Schelsky-féle „Soziologie” c. gyűjteményben. Köln-Düsseldorf, 1955. Diederichs Verlag. 51. o.

politik szerkesztői tisztségének átvételekor írott cikkében mi mindenben tartotta szükségesnek leszögezni, hogy csak Marx óta képezi vizsgálat tárgyát, akkor önkéntelenül felötlik a gondolat: ha közelebről megvizsgálónk a dolgot, akkor nem kellene-e a mai polgári szociológiai szakkutatásban alkalmazott egyes módszerek „átvétele” vagy „adaptálása” helyett sokszor inkább ezeknek a marxista szociológiai szakkutatásba való *visszavételéről* beszélni? Hiszen a valóban használható ilyen metodikák — mint látjuk — nem kevésszer saját klasszikusainktól *erednek*, csak a mi hibánk, hogy a szociológiai *szakkutatás* vonatkozásában túl kevésbé aknáztuk ki klasszikus örökségünket, és nem gondoskodtunk eléggé továbbfejlesztéséről. Nem egy esetben mindenféle átvétel-nél, adaptálásnál vagy akár visszavételnél többet érne olyan klasszikus műveinknek, mint „A munkásosztály helyzete Angliában”, „A lakáskérdésről”, „A tőke”, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” stb. speciálisan a bennük alkalmazott szociológiai szakkutatói metodikák szempontjából való tanulmányozása.

A marxista statisztikusok és demográfusok a Marx, Engels és Lenin műveiben megtalálható *szakmai* metodológiai és metodikai útmutatások olyan részletes feldolgozásaival rendelkeznek — főleg persze a szovjet statisztikusok és demográfusok évtizedes forrástanulmányainak eredményeként —, amelyeket a marxista szociológus egyelőre csak irigykedve nézhet.³⁴ E tanulmány szerzőjével a közelmúltban megtörtént, hogy bizonyos angol agrárszociológiai felvétel anyagának kiértékelésében egy feltűnően szellemes kvantitatív módszerrel találkozott, amely az „arányok standardizálása részosztályi átlagok súlyozott átlagaival” előkelő megjelölést viselte. A módszer azonban minden szellemessége mellett valahogyan ismerősnek is tűnt, bár a monográfia szerzője, Frank Yates, a brit mezőgazdasági minisztérium híres rothamsteadi kutató-intézetének egyik vezetője, sehol sem utalt eredetére, csak éppen olvasói figyelmébe ajánlotta jó alkalmazhatóságát.³⁵ Némi tünődés után azonban sikerült rábukkanni, honnan is vették át az angol agrárszociológusok ezt a metodikát. Történetesen éppen Lenintől, aki a zemsztvo-statisztika adatainak feldolgozása során vezette be ezt a — mint Péter György írja — „különleges, eredeti módszert, az úgynevezett másodlagos csoportosítás módszerét”.³⁶ De ha fentebb idézett előkelő megjelölése és Yates elvont terminológiája mögött nem rémlik fel mégis a módszer régről ismerős volta, nem kezdjük nézegetni emlékezeti támpontok után kutatva különböző kvantitatív felvételezési módszerekkel foglalkozó kézikönyveinket, a többi között Péter statisztikai tankönyvét, s nem jut utána mindjárt eszünkbe az a nagy táblázatos összesítés, amelyet „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” minden olvasója még Lenin sajátkezű vázlatának fénykép-reprodukciójából is ismer — nos, akkor bizony megeshetett volna, hogy alkalomadtán „átvételre” ajánlottuk volna marxista agrárszociológiai szakkutatásunkba ezt a kitűnő „nyugati” metodikát... S úgy gondoljuk, mással is megeshetik — talán meg is esett — ilyesmi!

Sok szót ejtettünk itt arról, hogy a polgári szociológia átvette és a *maga* módszertani kereteiben a *maga* céljaira hasznosította (nem ritkán felismerhetet-

³⁴ Lásd pl. Péter György: Általános statisztika. Tankönyvkiadó, 1955. 7—32., 103—111. stb. o.

³⁵ Yates Frank: Sampling Methods for Censuses and Surveys (Mintavételi módszerek összeírások és felvételek céljaira). London, 1960. Griffin. 131—137. és 158—159. o.

³⁶ Péter: i. m. 34. o.

lenné torzított alakban) marxista klasszikusaink némely módszerét, s hogy viszont mi magunk a szükséghez képest *saját* módszertani kereteinken belül *saját* céljainkra hasznosíthatunk (gondos kritikai felülvizsgálat után és általában a kellő kiigazításokkal) némely olyan metodikát, amely a polgári szociológiai szakkutatásban alakult ki. De azért egy pillanatra sem szabad, hogy bárki szem elől tévesse azt a döntő különbséget, amely a marxista és a polgári szociológiai szakkutatás között éppen a *módszertan* és a *célok* tekintetében fennáll, s aminek következtében egyrészt *mindenféle metodikai átvétel az illető metodika funkcióinak teljes megváltozását vonja maga után*, másrészt még a *metodikák* átvételének is eléggé korlátolt lehetőségei vannak! A marxista szociológiai szakkutatásnak a legkonkrétebb adatgyűjtés és ténymegállapítás szintjén is zömében *saját maga* által kifejlesztett módszerekre van szüksége, s itt is, mint minden téren, elsősorban a *marxizmus klasszikusainak útmutatásai* nyomán kell elindulnia.³⁷

Mindezekután pedig talán nem szorul további magyarázatra, hogy miért választottuk további vizsgálódásunk tárgyául éppen a marxista szociológiai szakkutatás adatgyűjtési és ténymegállapítási módszereinek kérdését, s miért igyekszünk ennek során különös figyelmet szentelni olyan látszólag csak „technikai” részleteknek, hogy Engels miféle megfigyelési eljárásokat alkalmazott a múlt század negyvenes éveinek elején, vagy hogy milyen kérdőív-szerkesztési szempontokra enged következtetni a Marx-féle „Enquête Ouvrière” 99 fő kérdésének megfogalmazása, sorrendje, szakaszos felépítése és csoportosítása. Meggyőződésünk, hogy mostanában kibontakozó hazai marxista szociológiai szakkutatásunk eredményessége és a szocialista építés szempontjából való hasznossága nem kis részben — bár persze korántsem kizárólagosan — azon múlik, mennyire megbízható adatgyűjtési és ténymegállapítási módszerekhez folyamodik, s nemcsak az általános, hanem a szakmai módszertan szempontjából is mennyi tanulságot tud levonni klasszikusaink munkáiból.

(A tanulmány II. részét következő számunkban közöljük.)

³⁷ Hogy a klasszikusok útmutatásai milyen messzire terjednek és mennyire konkrétan követhetők, arra szép példát mutatnak a novoszibirszki szociológiai kutatókollektíva új vizsgálatai a munkásság szabadidő-felhasználásával és az ipari munkaidő-tartalékok feltárásával kapcsolatban. Lásd különösen G. A. Prugyenzskij bevezető-tanulmányait a következő két új szovjet kutatási monográfiában, amely egyben már azt is mutatja, hogy miként válhat a marxista szociológiai szakkutatás a szocializmusban a társadalmi és gazdasági irányítás hatékony operatív eszközévé: Внерабочее время трудящихся (A dolgozók munkán kívüli ideje). Новосибирск, 1961. Изд. Сибирского Отд. АН СССР. 256 o. Резервы рабочего времени в промышленности Сибири (A munkaidő-tartalékok Szibéria iparában). Новосибирск, 1961. Изд. Сибирского Отд. АН СССР. 222 o.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ АКТУАЛЬНЫХ ВОПРОСАХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО МАРКСИСТСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

I. Специальная методология конкретных исследований по марксистской социологии и классическое наследство

Шандор Салаи

Хотя в рамках марксизма общей теоретической и методологической основой всех отраслей социологического исследования являются учения исторического материализма, на этой общей основе каждая отрасль специального научного исследования развивает свою своеобразную систему специальных понятий и свою специальную методологию, адаптированную к своим свойственным требованиям. Если бы это не было так, то, для того, чтобы проводить, скажем, юридические или демографические исследования, марксисту-этнологу, знающему основные принципы исторического материализма, следовало бы освоить только некоторые определенные фактические знания; но в действительности, конечно, для этой цели ему надо кроме этого изучать как специальную систему понятий, так и специальную методологию юридической науки или демографии, а также многочисленные специальные методы исследования, не применяемые в области этнологии. Отрасли марксистской общественной науки, очевидно, представляют собой отрасли исследования стоящие на общей основе исторического материализма, но обладающие на этой основе сравнительной профессиональной самостоятельностью. Возникает вопрос: обладает ли такой сравнительной профессиональной самостоятельностью в рамках марксистских общественных наук специальное социологическое исследование, т. е. конкретное социологическое исследование в данной социальной области, развертывающее методическую и специальную наблюдательную, опросную, экспериментальную, документационную и т. п. активность для сбора данных и установления фактов, разрабатывающее и оценивающее свои конкретные данные и свой фактический материал до определенного среднего (специального) уровня обобщения? Автор статьи дает на этот вопрос положительный ответ и утверждает, что марксистские конкретные социологические исследования, сверх общих теоретических и методологических основ исторического материализма, имеют и свою, свойственную специальную методологию, которая не является тождественной специальной методологии других исследовательских отраслей марксистской общественной науки, хотя их общая теоретическая и методологическая основа (т. е. сам исторический материализм) — одна и та же. Конечно, эта специальная марксистская социологическая методология конкретных социологических исследований никаким образом не является независимой от исторического материализма, а формируется и постоянно развивается дальше как раз путем непрерывного сопоставления специальных методов и результатов конкретной исследовательской работы с принципами исторического материализма, путем идеологической и философской разработки специальных обобщений средней степени на уровне создания теории на основании исторического материализма, а также путем обратного действия сделанных выводов на конкретную исследовательскую работу. Очень важным является и то обстоятельство, что марксистское специальное социологическое исследование отличается от буржуазного не только своей принципиальной основой исторического материализма, но и своей специальной методологией. Надо делать строгое различие между специальной методологией и специальными методами. Методологией определяется, при каких условиях, в какой комбинации или в какой связи можно или нужно применять отдельные методы и как надо оценивать полученные с их помощью результаты. Марксистское и буржуазное специальные социологические исследования могут обладать и обладают на самом деле тождественными, или применяемыми и там и сям с большей или меньшей адаптацией методами, но эти методы получают в рамках различных специальных методологий обычно совсем отличающиеся друг от друга функции и оценки. Автор разделяет мнение советских исследователей М. Н. Руткевича и Л. Н. Когана, утверждающих, что основное различие между марксистским и буржуазным специальными социологическими исследованиями заключается не только в многосторонне противоречивых идеологических целях и общих принципиальных основах, но прежде всего в различии методологии, а не отдельных методов исследования. Таким образом, нет никаких препятствий для того, чтобы марксистское специальное социологическое исследование, при соответствующей проверке и нужной адаптации, заимствовало и использовало в своих целях отдельные методы, оправдывающиеся в практике буржуазного специального социологического исследования, ибо, — как показывается автором, — многие методы современных

буржуазных специальных социологических исследований взяли свое начало от методического арсенала классиков марксизма. Автор излагает, и на примерах показывает, что богатое и далеко не надлежащим образом использованное наследство специальной методологии и специальных методов конкретных социологических исследований, находящееся в работах Маркса, Энгельса и Ленина, предоставляет твердую основу для широко развертывающихся марксистских конкретных социологических специальных исследований. (Вторая часть статьи, занимающаяся методами марксистских специальных социологических исследований для сбора данных и утверждения фактов, опубликуется в следующем номере журнала).

METHODOLOGICAL REFLEXIONS ON SOME CURRENT QUESTIONS OF SPECIALIZED MARXIST SOCIOLOGICAL RESEARCH

I. The Specialized Methodology of Marxist Concrete Sociological Research and the Classical Inheritance.

by Sándor Szalai

Though the theses of historical materialism constitute the general theoretical and methodological base of all branches of sociological research, every single branch of specialized research develops on this base its particular specialized system of notions and its specialized methodology, adapted to its own specific requirements. If it were not so, it would be necessary for a Marxist ethnologist knowing the fundamental principles of historical materialism but to get the mastery of certain practical knowledge, in order to conduct investigations — let us say — in the field of jurisprudence or demography. But, of course, the truth is, that, in addition to this, he would have to learn the specialized system of concepts and the specialized methodology of Marxist jurisprudence or demography as well as a number of their specific research methods, not used in ethnology. The different branches of Marxist social sciences evidently constitute different branches of research work standing on the common base of historical materialism, but possessing on this base a certain relative professional independence. Here the question arises, whether such a relative independence can be attributed to specialized sociological research, i.e. to the concrete sociological research performing in the given social field methodical and professional observational, interrogative, experimental, documentary, etc. activity of data collecting and fact finding, and developing and evaluating its concrete data and factual material on a certain average (professional) level. The author of the article answers this question in the affirmative, and shows that in addition to the general theoretical and methodological bases of historical materialism, Marxist specialized sociological research has its own particular specialized methodology that is not identical with the specialized methodologies of the other branches of Marxist sociological research, though they have a common general theoretical and methodological base (i.e. historical materialism). Naturally, this special methodology of Marxist specialized sociological research is by no means independent of historical materialism, its formation and further development is due, on the contrary, to the continuous confrontation of the special methods and results of concrete research work with the principles of historical materialism, to the ideological and philosophical development of average professional generalizations on the level of theory-building on the basis of historical materialism, as well as to the reaction of the conclusions drawn from these proceedings upon concrete research work. It is very important, too, that Marxist specialized sociological research is distinguished from bourgeois specialized sociological research, not only by its fundamental principles of historical materialism, but also by its specialized methodology. There is a strict distinction to be made between specialized methodology and specialized methods. Methodology determines, what methods can or must be employed on what conditions and in what combinations or relations, and how the results provided by them are to be evaluated. Marxist and bourgeois researches may have, and they have in reality, identical methods or methods employed on both sides with more or less adaptation, but, within the bounds of the different specialized methodologies, they usually obtain quite different functions and evaluations. The author of the article shares the opinion of the Soviet research workers M. N. Rutkewitch and L. N. Cogan, according to which the fundamental difference between Marxist and bourgeois sociological research consists not only in the many-sided divergence of their ideological purposes and general theoretical bases, but, in the first place, in the difference of their methodologies, and not in that of

the methods of research work. Thus, there is no obstacle for Marxist specialized research to take over and, after the necessary control and adaptation, to make use of some methods, well proved in the practice of bourgeois sociological research. Similarly a great number of the methods of contemporary bourgeois specialized sociological research, — as it is shown by the author, — have taken their origin from the methodical arsenal of the classics of Marxism. It is explained and shown by examples that the rich inheritance of the specialized methodology and specialized methods of concrete sociological research, which is to be found in the works of Marx, Engels and Lenin, and which is far from being exhausted properly, provides a firm basis for concrete Marxist specialized sociological research that is developing on a large scale. (The second part of this paper, dealing with the methods of Marxist specialized sociological research, employed for data collection and fact finding, will be published in the next number of the journal.)